

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 41: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2012

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/1245a7c8-3c84-43bf-8dd2-eb155259f59e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Bosanskohercegovački antikvarizam osmanskog doba

Antikvari na razmeđu istoka i zapada

Adnan Kaljanac / Tijana Križanović
Sarajevo

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:229-253
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.14

But Aristarchus brought out a book consisting of certain hypotheses... His hypotheses are that the fixed stars and the sun remain unmoved, that the earth revolves about the sun in the circumference of a circle, the sun lying in the middle of the orbit...
Archimedes, ed. Heiberg, vol. II, p. 244
(Arenarius I. 4-7);
The Works of Archimedes, ed. Heath, p. 221-222.

Već dugi niz stoljeća je opće poznata činjenica da je Nicolaus Copernicus (1473–1543) jedan od prvih znanstvenika koji je u svome djelu *De revolutionibus orbium coelestium* iz 1543. godine postavio poznatu hipotezu na kojoj se zasniva *heliocentrični* sistem u kojem je Zemlja pomjerenjena iz centra univerzuma i pri kojem se ona rotira oko Sunca. Međutim, antička vrela kao što je Archimedes iz Sirakuze (278–212 pr. n. e.) su jednoglasna u svjedočanstvu da je tvorac ove ideje bio Aristarchus sa Samosa te time i ideja o Copernicusu kao idejnom kreatoru ove hipoteze znanstvena zabluda. Na kraju, još manje je poznata činjenica da je sam Copernicus u svome djelu ukazao na činjenicu da je njegova inspiracija bio Aristarcus i pitagorejska svijest o kretanju Zemlje: *Credibile est hisce similebusque causis Philolaum mobilitatem terrae senisse, quod etiam nonnulli Aristarchum Samium ferunt in eadem fuisse sententia*.¹ Zašto je ovaj i bezbroj drugih značajnih podataka moderna znanost zaboravila nije potpuno jasno, a teško je pretpostaviti da će ikada i biti. Možda je odgovor na ovo pitanje skriven u riječima poznatog spisatelja B. Stokera koji je na možda jedan od najboljih načina de-

finirao modernu znanost. Stavljajući svoje misli o njoj u usta profesora Abrahama Van Helsinga, sada već davne 1897. godine, Stoker ukazuje na jedan karakterističan odnos moderne znanosti prema određenim pitanjima: *Ah, it is the fault of our science that it wants to explain all; and if it explain not, then it says there is nothing to explain*.² Iako se ovdje govori o znanosti, nema sumnje da je sam Stoker bio svjestan činjenica da je znanost, kao i njeno objašnjenje, ustvari uvjetovana znanstvenicima koji je konstituiraju te je stoga ova poruka upućena i njima. Govoreći o znanosti, tačnije, arheološkoj znanosti Bosne i Hercegovine, može se konstatirati sličan odnos prema pitanjima njene prošlosti i razvoja arheologije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Tako je dobro poznata faktografija o uspostavi Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine s dolaskom Austro-Ugarske monarhije od kada se pretpostavlja i razvoj arheološke znanosti na ovom području. U dosadašnjim, iznimno rijetkim osvrtima na historiju razvoja arheologije na tlu Bosne i Hercegovine bilo kakav oblik arheološkog djelovanja u periodu prije osnivanja Zemaljskog muzeja promatran je krajnje sporadično kao *skupljački rad pojedinaca* ili slučajna otkrića.³

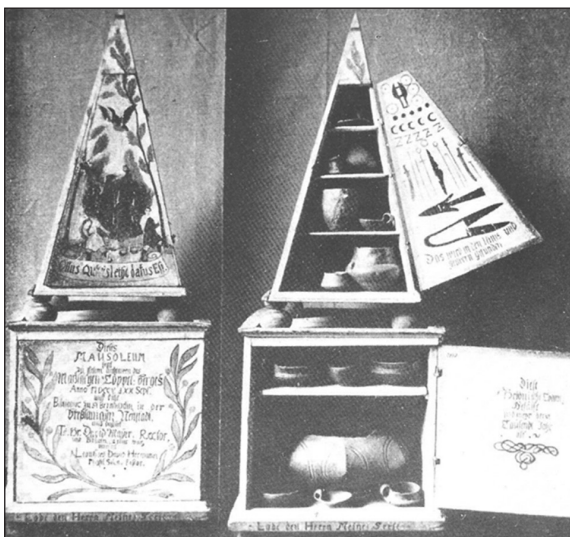
Tek u novije vrijeme, iako još uvijek ograničeno, ovom pitanju je posvećeno nešto pažnje u omjeru da se konstatiraju indicije o postojanju djelovanja antikvara tokom XIX stoljeća na tlu Bosne i Hercegovine.⁴ Međutim, usprkos indicijama, istraživanje interesa za prošlost i djelovanje antikvara unutar Bosne i Hercegovine u okviru-

¹ De Revolutionibus Caelestibus, ed. Thorun. 1873, p. 34; Heath 1913, 301.

² Stoker 1897, 172.

³ Čović 1988, 74.

⁴ Vasilj 2011, 517-518.

Sl. 1. Piramidalni izložbeni prostor antikvara dizajniran od L. D. Hermann-a 1704. godine (Po: Sklenář 1983.)

ma Osmanske imperije se najčešće u dosadašnjim radovima završavalo konstatacijama kao u slučaju *Naredbe velikog vezira*⁵ iz 1874. godine da je razumljivo da *pokušaji državne administracije nisu polučili značajne rezultate*,⁶ ili nešto blažim gledištem, da nije poznato *koliki je stvarni utjecaj imala ova naredba*.⁷ Istina, ovakve konstatacije su u potpunosti opravdane kada se govori o spomenutoj naredbi iz 1874. godine, prvenstveno zbog činjenice da je bilo kakva implementacija ovog zakona bila osujećena ustankom iz 1875. godine. Iako je ovakvo mišljenje opravdano po pitanju zakona iz 1874. godine, čini se problematičnijim pitanje konstantnog fokusiranja samo na ovaj zakon ili izbjegavanje pitanja sličnih zakona kao dokaz nepostojanja bilo kakvog djelovanja i svijesti o razvoju arheološke znanosti i njenog značaja u tadašnjem, po ovakvim konstatacijama, *mračnom* ejaletu/vilajetu bosanskom. Istine radi, prije nego što bi bilo moguće donijeti bilo kakav zaključak o stanju u arheološki *mračnom* vilajetu i prosuditi o tome da li je tadašnja Bosna bila zaista toliko zaostala za susjednim zemljama i Evropom, potrebno je definirati osnovne parametre na temelju kojih bi se jedna razvojna faza neke znanosti mogla proglasiti *nepostojećom* ili *zaostalijom* od iste u nekoj drugoj sredini. Pre-

ma ovome, osnovno pitanje koje se nameće je problem definiranja na kojem stupnju se nalazila tadašnja evropska arheologija. Ako je u tadašnjoj Bosni svako djelovanje na arheološkom polju bilo *amaterskog tipa*⁸ i ako se karakterizira kao takvo, kao zaključak se nameće da je tadašnja evropska arheologija bila već uvelike formirana znanost u modernom smislu.

Iako je teško u potpunosti fiksirati trenutak koji bi se mogao definirati kao istinski početak arheološkog razvoja, neosporna je činjenica da povezanost ljudskih zajednica s materijalnom kulturom i prošlošću seže do antičkog perioda. Da li se radilo o Tukididu koji je na osnovu materijalnih ostataka u grobovima povezo otok Del s Karanima,⁹ Hesiodu i njegovom djelu *Poslovi i dani* u kojem idealizira prošlost ili Pauzaniji i njegovom *Vodiču po Heladi* u kojem se autor osvrće svakom prilikom na ostatke materijalizirane prošlosti, čini se urođen ljudskoj vrsti, interes za minula vremena je oduvijek povezivao materijalne ostatke s trenutnom, bilo antičkom ili modernom, *sadašnjosti*. S druge strane, razvoj evropske arheologije u modernom tumačenju tog pojma svoj put otpočinje s reformacijom, prosvjetiteljstvom i renesansnim antikvarima.¹⁰

U ovo vrijeme, tačnije 1767. godine, nastala je jedna od prvih arheoloških kolekcija, uglavnom odljevaka, na Univerzitetu u Göttingenu koja je bila smještena u biblioteci umjesto u izdvojenom muzeju.¹¹ Tokom ovih početaka arheološkog razvoja neizostavan je utjecaj ličnosti Johanna Winckelmanna (1717–1768) koji je od 1763. godine kao papski antikvar bio imenovan za glavnog arheološkog arbitra u Rimu. Winckelmannov historijski pristup je predstavljao prekretnicu u kojoj je napušteno puko stilsko proučavanje antičke umjetnosti i grčke i rimske skulpture se počinju povezivati i interpretirati u historijskom smislu kroz pisana djela grčkih i rimskih autora.¹² Pored ovog razvoja u okvirima tadašnje Njemačke, značajan pokret je dolazio i s prostora Velike Britanije. Iako manji broj *Grand Tourista* nije bio iz Britanije, njihov najveći broj je pripadao engleskoj aristokraciji. Teško je u potpunosti odrediti razloge za pojavu Grand Toura.

⁸ Čović 1988, 74.

⁹ Tukidid, I, 8.

¹⁰ Dyson 2006, 1.

¹¹ Barbanera 2000, 59.

¹² Dyson 2006, 4.

⁵ Bosna 1874, br. 432, 1.

⁶ Isto, 517.

⁷ Serdarević 1997, 26.

Prema nekim mišljenjima je moguće pretpostaviti da je interes za prošlost u Engleskoj porastao u aristokratskim krugovima nakon uspostave republike za vrijeme O. Cromwella 1649. Godine, što se po nekim autorima manifestiralo pojavom nacionalizma u Engleskoj,¹³ ili nakon završetka *Slavne revolucije* i uspostavom relativnog mira i sigurnosti nakon mira u Utrehtu 1713. Godine, čime je zaustavljena francuska imperijalna ekspanzija.¹⁴ Pitanje prošlosti i njegovo povezivanje s porijeklom u Engleskoj je postojalo i ranije te se ovaj problem može povezati s djelom Geoffreya od Monmouth'sa prema kojem je legendarni osnivač *Nove Troje* (Londona) bio Brutus, izbjeglica iz uništene prijamove Troje. Važnu ulogu u pojavi ovog fenomena su igrala i druga ranija djela koja su otvorila bezbroj diskusija o prošlosti Kelta i njihovih svećenika druida. Među prvim autorima koji su povezali materijalne spomenike kao što je Stonehenge sa starim Keltima se nalazio bretonski teolog Paul-Yves Pezron s djelom *L'Antiquité de la nation et de la langue des Celts* koje je objavljeno 1703. u Francuskoj i 1706. godine u Engleskoj.¹⁵ Ovo djelo nije bilo jedino koje je nastalo pod utjecajem John Lelanda kojeg je već 1533. godine Henry VIII imenovao za kraljevskog antikvara odmah nakon reformacije te ga poslao u potragu za antikvitetima Britanije.¹⁶ Jedno od takvih je bilo i djelo Edward Lhuyd'sa *Archaeologia Britannica*.¹⁷ Iz ovih i sličnih ideja su nastala različita arheološka društva kao što je Društvo antikvara Londona¹⁸ ili društvo *Dilettanti*. Jedan od prvih učesnika Grand Toura tog vremena je bio Thomas Howard koji je 1609. godine putovao u Italiju dok je Thomas Coke između 1712. i 1718. godine nekoliko puta boravio u Rimu. U vremenu koje je slijedilo sve do francuske revolucije veliki broj aristokrata iz Engleske, i manjim dijelom iz ostatka Evrope, boravio je u Italiji i Rimu. Većina njih je bila član društva *Dilettanti* osnovanog 1732. godine u kojem je jedan od uslova članstva bio boravak u Italiji. Sastavni dio njihovog putovanja sadržavao je pored skupljanja antikviteta i slikanje portreta u rimskom okruženju i kostimima, najčešće od

Sl. 2. Njemački antikvar ranog XVIII st. u svome kabinetu. (Po: Sklenář 1983.)

strane umjetnika Pompeo Batonia.¹⁹ Pored razvoja arheološke znanosti u okvirima interesa za klasičnu prošlost ili Kelte, razvijao se i jedan karakteristični, individualni osjećaj unutar pojedinačnih nacija koje su se rađale.²⁰ Među takvim primjerima je moguće izdvojiti ličnost kao što je bio Ole Worm (1588–1654) koji se smatra osnivačem nekoliko modernih znanosti Skandinavije: arheologije, muzeologije, filologije, etnologije i folklora.²¹ Svojim putovanjima po Evropi je ostao zapamćen kao učesnik tadašnjeg Grand Toura,²² dok je studijom o kraljevskom naselju u Lejreju, u Danskoj, njegovo djelo ocijenjeno kao *prvo pravo mikro-regionalno arheološko studijsko socialne krajine u celinski Evropi*.²³ U vrijeme Grand Toura su arheologija i antikvari krenuli novim putem koji je vodio ka formiranju moderne arheologije. Prekretnica se desila već tokom 1750-ih godina kada je udruženje *Dilettanti*, pod

¹³ Anderson 2006, 21.

¹⁴ Dyson 2006, 4.

¹⁵ Cunliffe 2010, 101.

¹⁶ Trigger 1989, 47.

¹⁷ Lhuyd 1707.

¹⁸ Clark 1939, 7.

¹⁹ Belsey 1982, 46-49.

²⁰ Sklenář 1983, 44-60.

²¹ Stoklund 2001, 6.

²² Isto, 7.

²³ Novaković 2003, 17.

Sl. 3. Kabinet rariteta Habsburškog monarha Maximiliana I (1515). (Po: Sklenář 1983.)

spoznajom da razumijevanje klasične arhitekture zahtijeva znanje o grčkim originalima,²⁴ organiziralo ekspediciju dvojice arhitekata, J. Stuarta i N. Revetta,²⁵ koji su trebali prostudirati, nacrtati i izmjeriti najznačajnije primjere grčke arhitekture. Učesnici Grand Toura su u kasnijem periodu nastavili proširivati prostor koji je obuhvaćalo njihovo hodočašće te su uskoro njihove posjete podrazumijevale hramove Segeste, Selinunta, Agrigenta i druge. Otkriće Pompeja i Herkulanuma je Napulj pretvorilo u jednu od najatraktivnijih lokacija za učesnike Grand Toura, a već 1768. godine je T. Major publicirao djelo *Ruins of Paestum*. Do 1770. godine su R. P. Knight i J. Soane posjetili hramove Sicilije.

Pored Grand Toura i udruženja kao što su bili *Dilettanti*, značajnu ulogu u razvoju tadašnje arheologije su imali brojni evropski vladari,

svećena lica i učenjaci koji su u to vrijeme posjedovali većinu kolekcija u svojim privatnim zbirkama koje su nazivane *Kabineti rariteta i zanimljivih objekata*.²⁶ Tako je W. Lazius u svome djelu *Vindobona Austriae* iz 1546. godine opisao rimske starine u okolini Beča dok je kralj Matija Korvin inspiriran idejama humanizma inicirao stvaranje kolekcije rimskih antikviteta u dvorcu Szombathely.²⁷ Svojevremeno poznati kao jedni od najvećih kolekcionara renesansne i barokne Evrope su bili Habsburzi te je tako poznato da je već 1508. godine car Maksimilijan I svoju zbirku obogatio rimskim nalazima iz Roomburga u blizini Leidena.²⁸

Pored ovih su bile široko poznate i kolekcije vojvode Ferdinanda od Tirola u njegovom zamku u Ambrasu, kao i kabinet cara Ferdinanda I ili kolekcija cara Rudolfa II u zamku u Pragu. Međutim, ono što je bitno je činjenica da su samo malobrojne kolekcije pojedinih učenjaka bile uređene po nekom sistemu klasifikacije, najčešće samo kao *naturalia* i *artificialia*.²⁹ Početkom francuske revolucije i Napoleonovih ratova je prekinut dalji razvoj Grand Toura i dalja istraživanja su prešla u ruke Napoleona i njegovih oficira, vojnika i intelektualaca. Francuski interes za prošlost je poznat i od ranije te je tako poznata kolekcionarska djelatnost francuskog François I koji je tokom XVI stoljeća prikupljao brojne rimske statue, kao i kopije grčkih originala u svrhe jačanja francuskih tvrdnji da oni reprezentiraju novi Rim,³⁰ dok je Louis XIV s ministrom Colbertom slao u Grčku brojne agente da prikupljaju različite tipove materijalnih artefakata.³¹ Na kraju, interes Francuza za arheološke iskopine je postao potpuno jasan 1793. godine sa sporazumom iz Tolentina u kojem je postignuta isporuka arheološkog blaga kao što je *Laocoön* iz Vatikana u Francusku, dok je Jacques-Louis David stvorio seriju slika iz vremena rane rimske historije u vrijeme kada je Napoleon Bonaparte svojim pobjedama u Italiji preuzimao plašt Rima.³² Reakcija Pape Pia VII na izgubljene artefakte francuskom konfiskacijom je bilo pokretanje arheoloških

²⁶ Sklenář 1983, 28.

²⁷ Isto, 27.

²⁸ Isto, 28.

²⁹ Isto, 30.

³⁰ Shanks 1997, 52.

³¹ Isto, 52.

³² Dyson 2006, 20-21.

²⁴ Dyson 2006, 6.

²⁵ Cust 1914, 77-78; 101-104.

iskopavanja u rimskoj luci Ostiji pod upravom papskog antikvara Carla Feae (1753–1836).³³ U periodu francuske uprave ili utjecaja u Italiji su pokrenute značajne ideje kao što je bila ideja C. de Tournona i G. Valadiera o iskopavanju, čišćenju i restauraciji svih značajnijih rimskih spomenika u Gradu.³⁴ Međutim, usprkos značajnom napretku, arheologija ovog vremena je ostala u svojim temeljima kolekcionarska, bez obzira koji evropski vladar ili religijski vođa naručivao prikupljanje različitih kolekcija. Tako su i dalje snažno djelovale i utjecale na razvoj arheologije pojedine ličnosti kao što je bio Ignazio Vescovali (1770–1850) koji je poznat po tome da je aktivno preprodavao arheološke nalaze, uključujući antičke portrete, engleskim kupcima.³⁵

Za razliku od renesansnog i baroknog antikvarizma pojava, moglo bi se reći, pravog ili znanstvenog antikvarizma može se povezati s nekolicinom osoba i događaja koji su promijenili putanju razvoja arheologije ka samostalnoj znanosti. Početak promjena arheološke ili antikvarske hermeneutike se može povezati s promjenama koje su nastale u okvirima *Royal Society of London* koje je osnovao Charles II 1660. godine. Članovi ovog udruženja su inspirirani filozofskom mišlju René Descartesa (1596–1650) počeli odbacivati prijašnja uvjerenja srednjovjekovnih učenjaka o antičkim djelima kao izvorima cjelokupnog znanja i umjesto proučavanja onoga što ta djela govore o određenim problemima odlučili su proučavati same probleme.³⁶ Antikvari su postali punopravnim članovima ovog udruženja koje je poticalo i publiciralo njihove radove, izuzev u periodu kada je udruženjem predsjedavao Isaac Newton, koji je u pitanjima proučavanja ljudske prošlosti, za razliku od fizike, imao izražena srednjovjekovna stajališta.³⁷ Antikvari ovog udruženja su među prvim počeli istraživati brojna pitanja sa znanstvene strane. Tako je W. Stukeley (1687–1765), kao i Camden prije njega,³⁸ utvrdio da su brojni tragovi u poljima koje su zemljoradnici zapažali i tumačili kao natprirodne pojave u stvari bili podzemni ostaci

Sl. 4. Najstarija poznata prezentacija arheoloških nalaza in situ, publicirana 1724. (Po: Sklenář 1983.)

nekadašnjih struktura.³⁹ S druge strane, ličnosti kao B. Thorvaldsen (1770–1844) i njegov prijatelj J. Zoëga (1755–1809) su utjecali na razvoj znanstvene arheologije u Italiji. Zoëga je pripadao posljednjoj generaciji Grand Tourista i kao takav je stigao u Rim 1783. godine. Iako se dosta bavio pitanjima Egipta, jedna od njegovih preokupacija je bilo formiranje potpuno znanstvene arheologije koja je uključivala precizne opise, mjerenja i sl. svakog objekta pojedinačno. Njegova metodologija je kroz djelo *Li bassirilievi antichi di Roma*, publicirano 1808. godine, ostavila neizbrisivi trag na generacijama novih arheologa koji su dolazili.⁴⁰ Pored spomenutih, značajnu ulogu u ovom periodu su igrale ličnosti kao Carlo Fea (1753–1836), koji je naslijedio J. Winckelmannna na mjestu papskog antikvara u Rimu, ili Antonio Nibby (1792–1839) koji je od 1820. godine bio profesor arheologije na Univerzitetu u Rimu.

Porazom Napoleona je prostor Italije i Rima ponovo otvoren za evropske antikvare, posebice Nijemce, koji su ubrzo nastavili rad na idejama J. Winckelmannna i J. Wolfganga von Goethea. Tako su već 1823. godine četvorica tzv. *novih Nijemaca*, Eduard Gerhard (1795–1867), Theodor Pannofka (1800–1858), August Kestner (1777–1853) i Otto von Stackelberg (1786–1837), osnovala udruženje *Hiperborejci*.⁴¹ Prekretnica koju je odredilo osnivanje ovog udruženja, pored redovnih sastanaka tokom kojih su članovi razmatrali brojne arheološke probleme, bila je utemeljena i u znanstvenom pristupu E. Gerharda koji je bio

³³ Springer 1987, 86–88.

³⁴ Ridley 1992, 47–93.

³⁵ Dyson 2006, 25.

³⁶ Trigger 1999, 61.

³⁷ Isto, 61.

³⁸ Daniel 1967, 37.

³⁹ Piggott 1985, 52.

⁴⁰ Dyson 2006, 27.

⁴¹ EHCA, 601.

pokretačka snaga nastanka, moglo bi se reći, prvog pravog pionirskog arheološkog korpusa, tzv. *Corpus inscriptionum graecarum* (1828–1859). Pored ovoga, Gerhard je tokom 1829. godine predvodio transformiranje *Hiperborejaca* u pravo znanstveno internacionalno udruženje koje je tokom kasnijeg vremena odigralo ključnu ulogu u formiranju znanstvene klasične arheologije.⁴² Novo udruženje je nazvano *Instituto di corrispondenza archaeologica* i predstavljao je spoj različitih tradicija, od Winckelmannove estetike do tradicije Grand Toura.⁴³ Otprilike u ovo vrijeme, tačnije 1821. godine, konkurentsko udruženje, tzv. *Pontificia Accademia Romana di Archeologia* pod rukovodstvom Antonia Canove (1757–1822) pokrenulo je izdavanje svoje publikacije.⁴⁴ Tokom ovog vremena su djelovala i dva talijanska arheologa koji su utjecali na daljnji razvoj arheološke znanstvenosti. Luigi Canina (1795–1856) i Giovanni Pietro Campana (1808–1880) su predstavljali odraz arheologije prve polovine XIX stoljeća. Težnja ka znanstvenom pristupu se odrazila u djelu Canina koji je 1830. godine publicirao djelo *Pianta topografica di Roma* koje predstavlja prvu modernu rekonstrukciju antičkog grada.

Međutim, pored spomenutog razvoja arheologije iz pukog antikvarizma ka znanstvenim udruženjima i ličnostima koje su stvarale prva znanstvena djela iz arheologije, poraz Napoleona, nova Njemačka dominacija i brojne političke promjene u tadašnjoj Evropi su utjecale na snažan razvoj lokalnog patriotizma unutar pojedinačnih nacija iz čega se pojavila nekolicina znanstvenika koji su označili potpunu prekretnicu u prelasku s antikvarskog na znanstveni arheološki pristup. Prvi istinski koraci u ovom pitanju ili, možda je tačnije reći, posljednji koraci ka znanstvenoj arheologiji su ostvareni na polju periodizacije. Do pojave danskog znanstvenika Christiana Jürgensena Thomsena (1788–1865) skoro sva datiranja su bila relativno hronološka i zasnovana na pisanim izvorima prema kojim je formirana hronologija do postanka svijeta. Rođen u Copenhagenu, kao sin poznatog trgovca, Thomsen je pripadao tadašnjoj generaciji antikvara i bogate gospode koja se bavila prikupljanjem različitih antikviteta.

U slučaju Thomsena, strast ka prošlosti je pronalazila svoj izraz u numizmatici. Upravo kroz rad na svojoj numizmatičkoj kolekciji, kako se smatra, Thomsen je zapazio mogućnost promatranja stilskih promjena kao sredstva na osnovu kojeg se mogu vršiti datiranja.⁴⁵ Čudnim ili nesretnim spletom okolnosti koje su se odvijale početkom XIX stoljeća, Thomsenova ideja o stilskim promjenama je dobila mogućnost da izađe na svjetlost dana. Nakon što je Britanija porazila dansku mornaricu 1801. godine i nakon bombardiranja Copenhagena 1807. godine, povrijeđeni patriotizam i rastući nacionalizam insistirao je na oporavku danske nacije čime je uzrokovano snažnije osvrtnje ka prošlosti, iz brojnih razloga, što je u konačnici rezultiralo osnivanjem *Kraljevske komisije za prezervaciju i prikupljanje antikviteta* 1807. godine.⁴⁶ Prvobitno je ovom institucijom upravljao Rasmus Nyerup (1759–1829) pod čijim upraviteljstvom je došlo do značajne akumulacije arheoloških nalaza u osnovanom Nacionalnom muzeju⁴⁷ već do 1816. godine. Količina akumuliranog materijala je nametala potrebu za klasificiranjem i u tu svrhu je komisija angažirala Thomsena koji je pristao ovaj posao obavljati volonterski.⁴⁸ Kao prvi kustos Nacionalnog muzeja, Thomsen je naslijedio i Nyerupov položaj.⁴⁹ S obzirom na to da je ovaj posao obavljao volonterski, što je među antikvarima Evrope tog vremena bila česta pojava, ova činjenica može reflektirati tadašnji odnos prema arheologiji i njenoj svrsi u izgradnji nacionalnih ideja kroz prizmu, kako ju je definirao B. G. Trigger, *patriotizma*.⁵⁰ Radeći na klasifikaciji nalaza, Thomsen je konstatirao da dotadašnje mehaničko određivanje prema materijalu (kamen, bronca i željezo) nije bilo održivo jer se svaki od ovih materijala vremenski preklapao te je, s obzirom na svoja numizmatička iskustva, odlučio da ovom problemu pristupi tipološki klasificirajući nalaze prema tipu i ornamentici. Na ovaj način je stvorio poznati troperiodni sistem koji je ostao u upotrebi do modernog vremena kao metoda relativnog dati-

⁴⁵ Trigger 1989, 74.

⁴⁶ Kao godina osnivanja se može pronaći i 1806; B. Mees 2008, 73.

⁴⁷ Nacionalni muzej Danske se od svog osnivanja do 1832. godine zvao Muzej za nordijske antikvitete.

⁴⁸ Diaz-Andreu 2007, 325.

⁴⁹ Daniel 1963, 57.

⁵⁰ Trigger 1989, 73.

⁴² Dyson 2006, 31.

⁴³ Schnapp 1982, 767–770; Dyson 2006, 32.

⁴⁴ EHCA, 915–916.

Sl. 5. Jedna od dvije arheološke kolekcije iz Bohemian nacionalnog muzeja u Pragu iz 1859. godine.
(Po: Sklenář 1983.)

ranja. Uz ovo, Thomsen je definirao i koncept *zastvorene cjeline* prema kojem je pretpostavljeno da su određeni nalazi iz istog groba ili ostave hronološki istovremeni jer su istovremeno i pohranjeni.⁵¹ Konačno, ove ideje su postale dostupne arheološkoj javnosti 1832. godine⁵² u njegovoj publikaciji *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* u kojoj je definirao tri prahistorijska perioda: kameno, bronzano⁵³ i željezno doba. Međutim, njegove ideje su izvan Danske prihvaćene tek za vrijeme djelovanja njegovog nasljednika. Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821–1885), koji je tokom perioda 1874. do 1877. godine bio i danski ministar kulture,⁵⁴ na istraživanjima danskih tresetišta demonstrirao je Thomsenovu ideju stratigrafski i od tada je princip troperiodnog sistema prihvaćen širom Evrope. S druge strane,

za razliku od Thomsenovog hronološkog modela istovremeno se razvijao snažan tzv. *geografski* model među čijim zastupnicima se izdvaja Franz Boas (1858–1942), osnivač američke antropologije. Prema njemu, pitanje geografske rasprostranjenosti i difuzije nije zavisilo od rasne ili lingvističke pripadnosti, što je bio slučaj kod tadašnjih evropskih arheologa, već od habitualnog tijela kulturnih tradicija koje se prenose generacijama.⁵⁵ Pod ovim utjecajima su znanstvenici kao J. D. McGuire i W. H. Holmes na osnovu tipologije materijala, lula i keramičkih nalaza podijelili teritorij sjeverne Amerike na tri zone s distriktima (1898), petnaest geografskih regija (1899) te na kraju 26 kulturno karakterističnih zona.⁵⁶

Druga značajna ličnost koja je obilježila arheološke prekretnice XIX stoljeća je Gustav Oskar Montelius (1843–1921) koji je ostao zapamćen kao tvorac poznate teorije *ex oriente lux*. Kao i Thomsen, Montelius je rođen u Stockholmu, gdje je i započeo svoju karijeru u Muzeju Nacionalnih

⁵¹ Trigger 1999, 76.

⁵² Michaelis 1908, 209; Po G. Danielu vodič Nacionalnog muzeja je objavljen 1836. godine: Daniel 1963, 57.

⁵³ Bronzano doba u Thomsenovoj definiciji pojedini autori navode i kao bakarno; Maisels 1998, 16.

⁵⁴ Murray 2007, 214.

⁵⁵ Jones 1997, 46.

⁵⁶ Trigger 1999, 122–123.

antikviteta.⁵⁷ Fokus njegovog istraživanja je u početku bilo brončano, a kasnije i željezno doba. Baveći se brončanim dobom, Montelius je u svome radu *Tidsbestämning inom Bronsåldern med Särskildt Afseende på Skandinavien* (1885) publicirao periodizaciju za šest perioda brončanog doba Skandinavije, dok je neolit podijelio na četiri perioda. Pored Skandinavije, 1908. godine je napravio hronologiju Velike Britanije i Irske podijelivši njihovo brončano doba na pet perioda.⁵⁸ Zajedno s Hansom Hildebrandom (1842–1913) osmislio je metodološki pristup na osnovu tipologije materijalnih nalaza pri čemu su prepoznali i prihvatili evolucijski ili razvojni proces materijalne kulture. Osnova ovog tipološkog pristupa se bazirala na tipu i formi materijalnih nalaza čime su se mogle definirati tipološke serije.⁵⁹ Montelius je u ovu tehniku integrirao darvinizam,⁶⁰ pri čemu je za njega evolucija materijalne kulture bila ekvivalent evoluciji bioloških organizama. Potpunu slavu je Montelius stekao tek 1903. godine nakon publikacije njegovog djela *Die typologische Methode*. Na osnovu ovih metoda, Montelius je razvijao etno-historijski pristup i pokušavao je utvrditi pojedine prahistorijske zajednice sinkroniziranim pristupom arheološko-historijskih dokumenata.⁶¹ Baveći se pitanjem prahistorijskih zajednica, prema tipološkoj metodi je zaključio da su tokom brončanog doba Skandinavija i sjeverna Njemačka tvorile jednu kulturu, što se moglo koristiti za utvrđivanje rasprostranjenosti *teutonske* rase sve do Austrije i Mađarske.⁶² Istovremeno, prihvatao je Worsaae-ove ideje o Indiji kao kolijevci brončanog doba.⁶³ Važan faktor koji je utjecao na razvoj Monteliusove misli se može pronaći u širim okvirima pod kojima se razvijala arheologija XIX stoljeća, prvenstveno ideji difuzionizma koja je u tom periodu bila u značajnom usponu. Začetnikom ove ideje se može smatrati Carl Ritter (1779–1859) pod čijim utjecajima je geograf i kasnije smatran antropologom Friedrich Ratzel (1844–1904) u svojim djelima *Völkerkunde* (1885–1888) i *Anthropogeographie* (1882–1901) konstruirao me-

todološki okvir *Kulturvölker* i *Naturvölker*⁶⁴ na osnovu kojeg se svaka promjena u krugu *prirodnih ljudi*, koji su bili stagnirajući, morala desiti migracijom razvijenijih *ljudi kulture*. Ratzelovi kulturni kompleksi su svoju kulminaciju doživjeli u radu njegovih učenika, Lea Frobeniusa koji je konačno 1898. godine formirao značenje termina *kulturni krugovi* ili *Kulturkreis*⁶⁵ i Fritza Graebnera koji je razvio metodološki pristup za utvrđivanje pitanja da li je migracija uzrokovala širenje kulturnih elemenata. U svom djelu *Methode der Ethnologie* (1911) Graebner je utvrdio način za definiranje i određivanje ova matičnog kruga,⁶⁶ pradomovine pretpostavljene zajednice koja je migrirala u nekom od kasnijih perioda. Svojom definicijom *Kulturkreisa* Graebner je postao prvi koji je nakon mnogo vremena detaljno definirao *Kulturkreis* u metodološkom smislu.⁶⁷ Ovi i slični radovi su znatno utjecali i na samog Monteliusa kroz ideju difuzionizma prema kojoj je, na kraju, i sam postao poznat. Difuzionizam se kod Monteliusa manifestirao u već spomenutoj teoriji *ex oriente lux* prema kojoj se putem difuzije civilizacija kretala od Bliskog istoka ka Evropi. U ovome je za njega značajnu ulogu odigrala hronološka serijacija na kojoj je radio Flinders Petrie na osnovu devetsto egipatskih grobnica,⁶⁸ a na koju se u hronološkom smislu nastavio Montelius.

Ne zalazeći dublje u metodološke probleme koji su iz difuzionizma vodili daljem razvoju arheološkog diskursa ka *Kulturkreis* školi ili kulturno historijskom pristupu V. G. Childea, tek s arheologijom XX stoljeća se može govoriti o arheologiji u modernom značenju samostalne znanosti. Štoviše, u krajnjoj instanci, pojava samostalne arheologije se može povezati tek s drugom polovinom XX stoljeća i njenom konačnom definicijom kada je u periodu tzv. *New Archaeology*, koja je težila samostalnom razvoju odbacujući historijski pristup, nastala poznata Clarkova definicija arheologije: *Archaeological data are not historical data and consequently archaeology is not history ... archaeology is archaeology is archaeology ... It is a discipline in its own right, concerned with ar-*

⁵⁷ Murrey 2001, 899.

⁵⁸ Coffey 2009, 12–13.

⁵⁹ Ziegert 2002, 62–63.

⁶⁰ Trigger 1989, 157; Riede 2011, 246.

⁶¹ Jones 1997, 15.

⁶² Rydberg 1887, 14.

⁶³ Diaz-Andreu 2007, 395.

⁶⁴ Rebay-Salisbury 2011, 42.

⁶⁵ Daniel 1963, 98.

⁶⁶ Murrey 2007, 290.

⁶⁷ Rebay-Salisbury 2011, 43.

⁶⁸ Drower 1995, 252.

*chaeological data...*⁶⁹. Dakle, prvobitni antikvari i njihove ideje su preživjeli do XIX stoljeća, čak i duže, tokom kojeg arheologija započinje svoj istinski razvoj ka znanstvenom pristupu. Šizofrenična opsjednutost prošlošću, kako ju je okarakterizirao J. Collis,⁷⁰ koja je ostala prisutna od vremena antičkih autora bila je jedno od osnovnih pokretačkih sredstava antikvara XVIII i XIX stoljeća, dok je njihova fasciniranost artefaktima prema M. Shanksu opisana kao pre-intimna i fetiš.⁷¹ Iz ovog razloga je jedna opća ocjena antikvara u širim arheološkim krugovima kao dijela prošlosti arheološke znanosti negativna i zasnovana prvenstveno na činjenicama da su u potpunosti zanemarivali kontekst u kojem su se objekti nalazili, dok su prvenstveno težili prikupljanju artefakata kao jedinom cilju. Stoga se može konstatirati da arheološka znanost, kakva je poznata danas, nastaje tek s radovima Thomsena, Monteliusa i sličnih njima, da bi se konačno formirala s riječima D. Clarka. Pored ovoga, značajnu ulogu u razvoju arheološke znanosti su tokom cijelog njenog trajanja u periodu antikvarizma igrale različite bogate porodice i dinastije. Oduvijek povezana s njima iz brojnih razloga, prvenstveno financijskih, arheologija je svoj moderni oblik počela dobivati s pojavom nacionalnih država koje su se rađale širom Evrope od vremena francuske revolucije. U tom smislu, presudnu ulogu u njenom prelasku iz ruku moćnih vladara u ruke nacije i njenih interesa je odigrala Bitka kod Sedana koja je 1870. godine zapečatila sudbinu Napoleona III, jednog od najvećih arheoloških entuzijasta među vladarima tadašnje Evrope. Pobjeda pruske vojske je osigurala i stvaranje njemačke nacije kao i nestanak Francuske s kulturne scene. Bismarckova Njemačka i car Wilhelm I su pretvarali novu naciju u novi intelektualni centar. Pobjeda na bojnom polju je Njemačkoj osigurala i teritorij Alsace i Lorraine, teritorij koji je na bilo koji način trebao postati dio nove nacije i u te svrhe je poslužila upravo arheologija. Jednu od glavnih uloga u pretvaranju novih teritorija u njemačke centre *Teutonske škole* je imao A. Michaelis (1835–1910) koji je bio postavljen za profesora klasične arheologije na novoosnovanom univerzitetu u Strassbourgu. Upotrebom

arheologije u svrhu legitimiziranja svoga prisustva na novoosvojenim prostorima Njemačka je učinila prve korake od kojih se arheologija može smatrati znanošću legitimiziranom od strane države i nacije.

S druge strane, arheologija je prvenstveno tvorevina *zapadnog* svijeta i kao takva je strukturalni dio njegove ideologije i stoga nije začuđujuće da ideje kako se arheologija i njeni nalazi trebaju tumačiti, njeni osnovni metodološki principi, i dalje bivaju konstruirani od strane *zapadne* kulture.⁷² Kao takva, arheologija je na prostore Osmanskog carstva dospjela putem zapadnih antikvara i istraživača. Međutim, pojava arheologije na prostoru islamskog svijeta ne mora *a priori* označavati i prvi trenutak kada je u tom području neki vladar, dinastija ili narod postao svjestan mogućnosti upotrebe arheologije i prošlosti u različite pa i političke svrhe. Upravo suprotno, osmanski vladari su toga bili svjesni, ako ne ranije, onda istovremeno kada i evropski. B. G. Trigger je u svome djelu *A History of archaeological thought* iznio zanimljivo razmišljanje o pojavi antikvarizma u islamskom svijetu pri čemu je konstatirao: *The failure of antiquarianism to develop in the Arab world may be attributed to its rejection of pagan pre-Islamic civilizations...*⁷³ Iako se njegova konstatacija čini neospornom, pitanje *koncepta prošlosti* je nešto što se u potpunosti razlikuje između viđenja Triggera i ostalih evropskih arheologa od *prošlosti* percipirane u islamskom svijetu. U novije vrijeme nije nepoznanica činjenica da su brojni islamski filozofi i historičari sačuvali djela antičkog, dok je Osmansko carstvo poznato po tome da je pažljivo prikupljalo sve dokumente i knjige,⁷⁴ što se može promatrati kao jedinstvena percepcija prošlosti koja je neosporna u svome egzistiranju, iako dijametralno različita od zapadnog koncepta njenog percipiranja. Iako je arheologija produkt zapadnog svijeta, isto se ne može konstatirati za *prošlost* i s obzirom na to da je prošlost osnovno polje arheološkog istraživanja, različito pristupanje ili percipiranje prošlosti ne znači nužno da interes, pa i arheološki, ne postoji. Isključivost kao metodološki pristup bi s lakoćom mogla dovesti do konstatacije da arheologija nije čak ni ideja Evro-

⁶⁹ Clarke 1978, 11.

⁷⁰ Collis 2003, 9.

⁷¹ Shanks 1992, 79.

⁷² Shanks 1992, 111.

⁷³ Trigger 1989, 44.

⁷⁴ Özdoğan 2002, 114.

pe s obzirom na to da je poznato da su antikvari dinastije Song u Kini (A. D. 960–1279)⁷⁵ aktivno djelovali na prikupljanju starina stotinama godina prije renesansnih antikvara Evrope. Nažalost, uz promatranje arheologije kroz *isključivost* da je ona prvenstveno tvorevina *zapadnog* svijeta i kao takva strukturalni dio njegove ideologije, nije začuđujuće da ideje kako se arheologija i njeni nalazi trebaju tumačiti i dalje konstruira *zapadna* kulturea.⁷⁶ Usprkos takvom stajalištu brojnih arheologa i snažnom europocentrizmu, samo stajalište da je jedan način, jedno viđenje i jedna percepcija *ispravna* ne znači nužno i sopstvenu istinitost. Tako se i konstatacija Trigera o tome da do pojave antikvarizma u islamskom svijetu nije došlo zbog odnosa islama prema paganskom svijetu može promatrati iz različitih uglova.

Dobro je poznata činjenica o tome da se *prvim istinskim arheologom* smatra Cyriac iz Ankone⁷⁷ koji se bavio istraživanjem spomenika Mediterana. Međutim, upravo suprotno klasičnim mišljenjima o odnosu islama prema prošlosti, Cyriac iz Ankone je pored službe kod sultana Mehmeda el-Fatiha bio i njegov najbliži prijatelj. Štoviše, njegova istraživanja su poslužila El-Fatihu kao jedno od sredstava ostvarivanja legitimnosti za osvajanje Konstantinopolja. O ovome postoji direktno svjedočanstvo Critoboulosa s Imbrosa koji je opisao Mehmedov obilazak ruševina Troje: *He himself with his army crossed the Hellespont, marched through Phrygia Minor, and reached Ilium. He observed its ruins and the traces of the ancient city of Troy ... He is reported to have said, shaking his head a little, "God has reserved for me, through so long a period of years, the right to avenge this city and its inhabitants. For I have subdued their enemies and have plundered their cities and made them the spoils of the Mysians. It was the Greeks and Macedonians and Thessalians and Peloponnesians who ravaged this place in the past, and whose descendants have now through my efforts paid the just penalty, after a long period of years, for their injustice to*

*us Asiatics at that time and so often in subsequent years.*⁷⁸ Prema ovom svjedočanstvu je jasno da El-Fatih prošlost percipira na način identificiranja s ostalim stanovnicima Azije i da se usprkos paganskoj prošlosti Trojanaca identificira s njima kao sa svojim precima. Dakle, potpuno divergentno kasnijem pristupu unutar evropskih nacija, u slučaju El-Fatiha se nije radilo o direktnoj konekciji s Prijamom i Trojom, već o uspostavljanju veze s njima kao pripadnicima Azije.⁷⁹ Prema ovome, iz Critoboulosovog teksta postaje vidljivo da opisani postupak Mehmeda II el-Fatiha narušava hipotezu B. G. Triggera jer sultan ne samo da prihvata predislamsku prošlost, iako pagansku, već je prihvata i kao prošlost svih stanovnika Azije pa i Osmanlija. Njegova upotreba materijalnih ostataka prošlosti, tačnije, istraživanja Cyriaca iz Ankone, ostvarila je značajne uspjehe u tadašnjoj Evropi te su mnogi njegovo osvajanje Konstantinopolja promatrali blagonaklono. Tako je Francuz Florentinus Liqueaius iz Toursa oko 1458. godine smatrao Mehmeda II za osvjetnika Troje i palog Hektora, dok je Giovanni Mario Filelfo, autor djela *Amyris* iz 1476. godine podsjećao Mehmeda da ne smije zaboraviti tursko-trojansko naslijeđe i da mora težiti osveti za ono što je njegova rasa pretrpjela.⁸⁰ Filelfo ide i dalje te legitimizira osvajanje Grčke u potpunosti od strane Osmanlija kao legitimnih potomaka Trojanaca.⁸¹ Prošlost i njeni materijalni ostaci, kao ni njihova upotreba, nisu bili strani ni nepoznanica osmanskom sultanu Mehmedu II el-Fatihu, iako on nije kao Cyriac iz Ankone, prvi arheolog, bio Evropljanin. U ovom smislu se, kada je riječ o Mehmedu II, može promatrati i njegov odnos prema starinama u osvojenoj Bosni. Tako je dobro poznat dokument, ahdnama, izdata bosanskim franjevcima od strane Mehmeda II 28. 5. 1463. Godine, u kojoj se zakonom zabranjuje uništavanje imovine i crkvenih objekata u Bosni: *nitko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih ni njihov život, njihov imetak (imovinu) ni njihove bogomolje.*⁸² Ovaj dokument se može smatrati prvim očuvanim svjedočanstvom o zaštiti spomenika na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

⁷⁵ Chang 1981, 158-161.

⁷⁶ Isto, 111.

⁷⁷ Trigger 1989, 36. Dok se Cyriac iz Ankone može smatrati prvim *istinskim* arheologom, M. Gros kao prvog arheologa identificira Flavio Bionda: *Prvi je humanistički antikvar papinski tajnik Flavio Biondo (1388-1463), arheolog i topograf antičkoga Rima, pisac nekoliko priručnika i skupljač srednjovjekovnih izvora*; Gros 1996, 60.

⁷⁸ Critoboulos 1954, 181-182.

⁷⁹ Meserve 2008, 43.

⁸⁰ Isto, 41.

⁸¹ Schwoebel 1967, 204.

⁸² Gujić 1935, 10-11.

Sl. 6. Soba austro-ugarskog oficira Eduarda Loidolta u Sarajevu. (Po: Loidolt 1999.)

Iako je opravdana konstatacija da su podaci o vremenu koje je prethodilo austrougarskoj okupaciji svedeni na rijetka i ponekada nejasna svjedočanstva, ipak se i iz njih mogu crpiti značajni podaci. U ovom smislu, kao što je uočljivo iz osvrta na historiju arheološkog razvoja u Evropi, jedan od najvažnijih faktora koji je bio inicijalna kâpisla arheološkog razvoja ili antikvarizma upravo je ona *šizofrenična opsjednutost* prošlošću o kojoj je govorio J. Collis.⁸³ Bez ovog interesa ne bi postojao ni interes za materijalne ostatke kao svjedočanstva prošlosti, a time, u krajnjoj instanci, ni današnja znanost kao arheologija.

Iako se čini da na prostoru Bosne i Hercegovine ovog interesa nije bilo dovoljno u prošlosti, nemoguće je argumentirano konstatirati da isti nije postojao, kako u djelima različitih putopisaca, tako i kod domaćeg stanovništva. Jedno od prvih pitanja koje je interesiralo autore, a da je povezano s dalekom prošlošću, bilo je pitanje porijekla stanovnika zapadnog Balkana pa i Bosne i Hercegovine i njihova povezanost s Ilirima.

Identificiranje Ilira sa srednjovjekovnim ili modernim populacijama Balkana je sezalo od vremena ruskog putopisca Nestora u XII stoljeću do XX stoljeća gdje je doživjelo svoje najveće oscilacije, od apsolutnih migracija i populacijskog preslojavanja, do različitih kombinacija asimilacije i hibridizacije autohtonog, tzv. ilirskog elementa s novim, slavenskim. Većina takvih teorija zasniavana je uglavnom na lingvističkim istraživanjima, nešto kasnije i historiografskim a tek od XIX stoljeća ova pitanja prelaze u domenu arheologije. Papa Pio II je o narodima zapadnog Balkana u svome djelu *De Europa* napisao: *Iza Arbanije dolaze ilirska plemena (Illyricae gentes)*⁸⁴ identificirajući tadašnje stanovnike zapadnog Balkana s ilirskim imenom. Ilirsko ime je ostalo prisutno tokom stoljeća i kod stanovnika zapadnog Balkana te tako davne 1487. godine Juraj Šizgorić iz Šibenika piše djelo pod naslovom *De situ Illyriae et civitate Sibenici*. Hvaranin Vinko Pribojević u svom djelu *De origine successibusque Slavorum* iz 1532. godine odlazi znatno dalje u identifi-

⁸³ Collis 2003, 9.

⁸⁴ Ježić 1934, 32.

ciranju Slavena s ilirskim imenom. Za njega su Slaveni bili autohtoni stanovnici Balkana, prema tome i Iliri. Aleksandar Veliki je prema svome ocu, Filipu, koji je bio Slaven, i sam bio slavenskog porijekla,⁸⁵ a među Slavenima se također nalazio i Aristotel: *Želim vas samo podsjetiti na Aristotela, Makedonca, pa prema tome i Slavena, da vidite, kako su Slaveni imali obilje ne samo tjelesne snage....*⁸⁶ Pribojević je svojom idejom u znatnoj mjeri utjecao na nastanak djela Mavra Orbina, *Il Regno degli Slavi* iz 1601. godine. Na sličan način je izražena ideja slavensko-ilirskog kontinuiteta u prvoj gramatici hrvatskog jezika iz 1604. godine, *Institutiones Linguae Illyricae* Bartola Kašića, kao i nešto kasnije u djelu Filipa Grabovca iz 1747. godine, *Cvit razgovora naroda iliričkoga aliti rvackoga*. Međutim, uzimajući u obzir vrijeme nastanka ovakvih ideja, ne začuđuje njihova široka prihvaćenost bez znatne naučne utemeljenosti. Potrebno je naglasiti da su značajnu ulogu u propagiranju slavenskog jedinstva, koje se manifestiralo kao identificiranje s ilirskim imenom, odigrali i Juraj Križanić i Pavao Ritter-Vitezović. Križanić je zastupao ideju jedinstva slavenskih naroda pod okriljem ruskog cara.⁸⁷ Ipak, dok se Križanić ne može u potpunosti smatrati prethodnikom Iliraca Ljudevita Gaja, Ritter-Vitezović se u svojim idejama može razumijevati kao istinski prethodnik ovog pokreta. Tokom 1696. godine je objavio svoje djelo pod naslovom *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov* u čijem *Pridavku* Vitezović poistovjećuje imena Slavena i Ilira prikazujući prostranstva *Illyrii, aliti Szlovinskoga Naroda*.⁸⁸ Iz ovog razloga, konstatira J. Šidak, Vitezoviću se s pravom pridaje uloga najistaknutijeg prethodnika *Ilirskog pokreta*.⁸⁹ Upravo je ovo zanimanje za Ilire jedno od važnih izvorišta podataka na osnovu kojih se mogu pronaći svjedočanstva o interesu za prošlost i materijalne ostatke na prostoru Bosne i Hercegovine.

Tako su podaci o interesu za Ilire i njegovo najstarije svjedočanstvo posvjedočeni u djelu A. Evansa pri njegovom opisu heraldičkih simbola iz znamenitog Fojničkog grbovnika. Prema prijevodu jednog od redovnika, a kako ga donosi Evans, tekst na početku ove knjige je glasio: Ro-

*doslovlje bosanskoga ili iliričkoga i srpskoga vladanja zajedno postavljeno po Stanislavu Rubčiću, popu, na slavu Stipana Nemanjića, cara Srblijenak Bosniakak (1340).*⁹⁰ Iako se opravdano sumnja u vrijeme nastanka Fojničkog grbovnika i godinu 1340.⁹¹, značajan podatak iz Evansovog svjedočanstva je činjenica da je na prostoru Bosne i Hercegovine u vrijeme nastanka ovog djela ipak postojala svijest i znanje o dalekoj prošlosti te da je ilirsko pitanje igralo značajnu ulogu u samoidentificiranju srednjovjekovne populacije ili vlastele. Pored ovog značajnog dokumenta, potrebno je naglasiti i tzv. Rodoslovlje koje je nastalo oko 1582. godine od strane Petra Ohmućevića (Pedra Grigurevića) koji kao nasljednik i potomak bosanske vlastele u to vrijeme složi i postavi ovo rodoslovlje za slavu bosansku i svakog vridnog Bošnjanina.⁹² Ovaj dokument je stoljećima čuvan u okviru franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci te je kao i Fojnički grbovnik sam po sebi postao svjedokom svijesti i brige o starinama na prostoru Bosne i Hercegovine već od vremena humanizma i renesanse. Da je svijest o značaju prošlosti i njenim materijalnim svjedocima postojala i u Bosanskom ejaletu/vilajetu svjedoče pored Evansa i brojni drugi autori.

Među prvim putopiscima koji su tokom XIX stoljeća posjetili bosanski ejalet je bio Ami Boué koji je u tri navrata putovao balkanskim zemljama, 1836., 1837. i 1838. godine. Spektar njegovog interesiranja je neobično širok, jezici, odjeća, hrana, stanovi, spomenici, tvrđave, običaji ali i arheologija. U djelu *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire* Boué među brojnim narodima koji naseljavaju evropske prostore navodi i Ilire: *Ce sont surtout des Italiennes, des Dalmates, des Illyriennes, des Hongrois, des Allemandes...*⁹³ dok se u istom djelu osvrće na brojne spomenike, od gradova do mostova i stećaka, na prostoru Bosne i Hercegovine. Tako je opisujući lokalitete i utvrđene gradove između Višegrada i Trebinja Boué konstatirao: *Bosna je par excellence zemlja starih srednjovjekovnih za-*

⁸⁵ Pribojević 1941, 43; 174.

⁸⁶ Isto, 175.

⁸⁷ Šidak 1959, 1009.

⁸⁸ Isto, 1012.

⁸⁹ Isto, 1013.

⁹⁰ Evans 1965, 199, bilješka 10.

⁹¹ Vešara 1972, u predgovoru.

⁹² Isto.

⁹³ Boué 1840, II, 30.

mkova, budući da se u njoj još nalazi većina njih u najsavršenijem stanju očuvanosti, i oni se često još smatraju kao najpouzdaniji čuvari ovoga kraja.⁹⁴ Na sličan način Boué opisuje i mostove kao što je most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, Stari most u Mostaru, most s osam lukova na Neretvi ili most na Sani kod Ključa.⁹⁵ Za njega su sve ove građevine, kao i most s osam lukova na Neretvi, gdje u nju utječe Buna, bili *attribués aux Romains i a un pont romain*,⁹⁶ čime ih je Boué u stvari pripisao Rimljanima. Pored ovoga, Boué je Rimljanima pripisao i grobove, *veoma stare*, tačnije stečke, te tako na jednom od njih na brdu Porim opisuje dva gladijatora u rimskoj odjeći: *dans le costume romain avec les sandales et le Phistan romain-albanais, deux gladiateurs...*⁹⁷ Ami Boué nije jedini pisac koji donosi značajne podatke o arheologiji Bosne i Hercegovine tokom prve polovine XIX stoljeća.

Ovim prostorima je tokom 1857. godine prolazio i A. F. Giljferding čija svjedočanstva možda donose i značajnije podatke od Bouéovih. U tom smislu se može interpretirati Giljferdingov opis boravka u Dobrunu. Prilikom opisa svoga boravka Giljferding donosi i značajno svjedočanstvo o poznavanju nekolicine arheoloških lokaliteta od strane lokalne populacije. Tako je pri usponu na stari grad i njegovom opisu Giljferding opisao i svoj razgovor da svojim vodičem, handžijom. Gledajući na dolinu Rzava i zapazivši čudnovat teren, putopisac se obratio svome handžiji: *Šta je to? – Tu je bio šehar (grad), reče on, ali je već odavno batal, tj. razoren*⁹⁸... *Ko je sazio ovu tvrđavu i kako je ona pala Turcima u ruke? – Grad je podignut davno, "vavijek stoji", od početka. Sazidali su ga po svoj prilici banovi. Eno vidiš one tri kućice u daljini. To mjesto se naziva Banovac, po banovima koji su podigli grad. Kada su Turci zauzeli svu Bosnu, u Dobrunu se još držala kraljica Jerina...*⁹⁹ Nešto kasnije Giljferding spominje i dva druga lokaliteta za koje je saznao od lokalnih *seljaka*: *Blizu porušenog grada postoji velika pećina, koju seljaci nazivaju "Kraljica" i povezuju je za ime Jerine. Kazivali su mi da se u njoj nalaze zapisana nekakva pismena koja niko nije bio u stanju da*

Sl. 7. Skica mosta u Mostaru. (Po: Evans 1965.)

razabere.¹⁰⁰ Iako nije stigao otići do ove pećine, Giljferding je, kako ističe, vidio nešto slično na drugom mjestu: *ali sam nešto slično vidio na litici Orlina, više dobrunske crkve. Moj pratilac me tamo namami svojom pričom o nekim neobičnim natpisima na kamenu. Zaista, na glatkoj površini granita uklesane su grube figure slične skicama čovječjih glava i ruku.*¹⁰¹ Iako se naizgled spomenuta Giljferdingova svjedočanstva čine usputnim i iako se iz njih ne može saznati mnogo o samim lokalitetima, istovremeno se mogu smatrati podacima od krucijalnog značaja. Na prvom mjestu se pitanje njegovog vodiča, handžije, može promatrati kao svjedočanstvo o tome da su lokalni stanovnici jednog bosanskohercegovačkog grada tokom 1857. godine poznavali lokalitete kao što su ruševine starog srednjovjekovnog grada u smislu toga da je njihovo poznavanje prošlosti sezalo do XV stoljeća. Na drugom mjestu je i činjenica da je vodič i sam bio toliko zainteresiran za interpretiranje nepoznatih natpisa, kao i to da je bio upućen u njihovo postojanje, da je svojom pričom namamio Giljferdinga do stijene u blizini dobrunske crkve. Na kraju, u postojanje materijalnih ostataka prošlosti nije bio upućen samo handžija kao vodič, već i *seljaci* koji su opisali spomenutu pećinu i natpise u njoj.

Pored putopisaca kao što su bili Ami Boué i A. F. Giljferding, kroz Bosnu i Hercegovinu su tokom druge polovine XIX stoljeća prolazili i drugi putopisci, kao što su Gijom Ležan, Šarl Pelren, E. de Sent-Mari i dr.¹⁰² Tako je već pri svome drugom putovanju Š. Pelren, 1861. godine, posjetio

⁹⁴ Boué 1840, II; prijevod po: Šamić 1981, 271.

⁹⁵ Isto, 384.

⁹⁶ Isto, 384.

⁹⁷ Isto, 362.

⁹⁸ Giljferding 1972, 107.

⁹⁹ Isto, 108.

¹⁰⁰ Isto, 108.

¹⁰¹ Isto, 108.

¹⁰² Šamić 1981, 273.

Hercegovinu i opisao gradove kao Počitelj¹⁰³ ili znamenitosti kao Stari most u Mostaru.¹⁰⁴ Međutim, poseban interes u njegovim opisima je privlačilo pitanje pripadnosti ovih znamenitosti islamu, te je istovremeno izražavajući svoj negativan stav prema istom, većinu znamenitosti pripisivao Rimljanima. Tako je Stari most u Mostaru opisao riječima da se *uzdiže, usred turskog varvarstva, kao čudesni ostatak latinske civilizacije*.¹⁰⁵

Među već spomenutim putopiscima se značajno izdvaja djelo A. Evansa *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*. U nizu podataka koje donosi Evans nalazi se i nekolicina koji jasno ukazuju na aktivno djelovanje kolekcionara u tadašnjoj Bosni. Tako je prilikom svoje posjete rimokatoličkom biskupu u Đakovu Evans spomenuo činjenicu da se tu prikupljaju umjetnička djela bosanskih umjetnika, kao i da je u okviru biskupske kolekcije zapazio *mali spomenik srednjovjekovne umjetnosti u Bosni*,¹⁰⁶ pod kojim je opisao veliki pečat kralja Tvrtka II. Dodatno, pored činjenice da je postojala kolekcionarska djelatnost u okviru biskupije u Đakovu, Evans svojim svjedočanstvom potvrđuje sličnu situaciju kao Giljferding pri čemu je o lokalitetima saznavao dosta podataka od lokalnih obavještajaca: *Od ovog istog obaveštajca saznao sam da se ovde blizu, u nekom šiblju, nalaze izvesni spomenici i da su u mestu poznati kao "rimsko kamenje"*.¹⁰⁷ Još značajnije podatke o postojanju antikvara u Bosni Evans donosi pri opisu Dobojske tvrđave: *Nju ovde nazivaju "Stari Grad", a to je jedan od najinteresantnijih relikvija čitave Bosne*¹⁰⁸... *Danas već Turci gledaju na nju kao na ruinu i ne sprečavaju ljubiteljima starina da je pregledaju*,¹⁰⁹ te time daje konkretan dokaz postojanja ljubitelja starina, kako ih sam naziva, i njihovog interesiranja i obilaženja ovakvih spomenika. Kao i brojni drugi putopisci, i Evans pri svojim posjetima bosanskohercegovačkim gradovima spominje da se često mogu pronaći u različitim dućanima brojni antikviteti, posebice novci. Tako navodi da je u Mostaru

imao priliku pregledati *dvesta komada kovanog novca*,¹¹⁰ te da je većina primjeraka bila rimske provenijencije dok je među njima jedan manji broj bio iz grčkog grada Dyrrachiuma.¹¹¹ Značajan podatak iz Evansovog navoda je činjenica da je ovako značajnu količinu antičkog novca neko morao prikupiti te se na osnovu toga neosporno potvrđuje postojanje antikvara u većini tadašnjih bosanskohercegovačkih gradova. Pored ovakvog djelovanja lokalnih antikvara i trgovaca starinama, Evans navodi da su u tom smislu značajnu aktivnost imali i dubrovački trgovci koji su ponekada za prikupljanje različitih antikviteta bili financirani od strane same Republike: *trgovci Republike sabirali skupocene svete relikvije iz svih delova Trakije, Bugarske, Bosne, Albanije i Grčke, gde su imali svojih poslova, u skladu sa svojim pobožnim sklonostima, ponekad na vlastiti trošak, ponekad na trošak Republike, oslobađajući ih tako iz varvarizma i prostote*.¹¹² Na kraju, značajna informacija koju donosi Evans je i činjenica da su u svim gradovima Bosne i Hercegovine pronalazeni i kopirani amuleti iz rimskog vremena. Tako na jednom mjestu navodi da su mu žene iz Nevesinja objasnile gdje su prikupile kamenje koje on naziva *rimskim ukrasnim draguljima*.¹¹³ Postojanje takvih amuleta s prikazima klasične mitologije Evans navodi i u Sarajevu usprkos činjenici da tamo nema ostataka rimskog naselja, izuzev usamljenih zapisa posvećenih gromovniku Jupiteru.¹¹⁴

Pored niza stranih putopisaca koji su sporadično i sasvim slučajno bilježili pojedine detalje svojih putovanja, a na osnovu kojih je moguće utvrditi da je u pozadini svakodnevnog života i na prostoru tadašnje Bosne i Hercegovine postojala svijest i interes za materijalne ostatke prošlosti, o ovome obilje informacija donose i domaći pisci tog vremena. Tako je na tlu Bosne i Hercegovine fra Lovro Karaula, koji je živio od 1800 do 1875. godine, vršio edukaciju mladih fratara o značaju arheoloških lokaliteta.¹¹⁵ Učinke njegovog učenja najbolje oslikava djelo njegovog učenika, fratra Grge Lozića, koji je obilazio arheološke lokalitete regije Livna, Kupresa i Gla-

¹⁰³ Pelerin 1860, 1.

¹⁰⁴ Isto, 2.

¹⁰⁵ Isto, 2; prijevod po: Šamić 1981, 273.

¹⁰⁶ Evans 1965, 44.

¹⁰⁷ Isto, 212.

¹⁰⁸ Isto, 135.

¹⁰⁹ Isto, 137.

¹¹⁰ Isto, 278.

¹¹¹ Isto, 278, Bilješka 12.

¹¹² Isto, 327.

¹¹³ Isto, 303.

¹¹⁴ Isto, 243.

¹¹⁵ Petrinec/Šeparović/Vrdoljak 1999, 9.

Sl. 8. Amajlije protiv uroka. (Po: Evans 1965.)

moća gdje je zabilježio veliki broj spomenika u svome djelu *Adnotationes variae*.¹¹⁶ Fra Lozić je kao neumoran istraživač bio prisutan na bilo kojem lokalitetu za koji bi dobio informaciju da je negdje nešto pronađeno ili otkopano: *Je li čuo da je tko što otkopao ili što starinsko našao, eto fra Grge*.¹¹⁷ Još značajnije, fra Grgo Lozić u svome djelu donosi podatke o tome ko i zašto je nešto iskopavao te je njegovo djelo neumoljivi svjedok da antikvarizam i potraga za starinama koje bi dospjele u kolekcije imućnih ljudi nije bilo zanimanje strano ni jednoj religiji, ni jednoj konfesiji tadašnje Bosne i Hercegovine. Na jednom mjestu fra Lozić opisuje slučajne nalaze koji su otkriveni prilikom radova u njivi u blizini mjesta Gorica: *Kad su kopali u njivi pod putom, dalekoj od Gorice četvert sata, osiklisu u dubini mejdana kamenitog, ilti pravca, od stećeg kamena jedan kamen, u kome su se okamenili ljudski gnjati, Rebra, članci Ručni, i ostale kosti ljudskoga lisá*.¹¹⁸ Na drugom mjestu, tačnije nekolicini njih, Lozić opisuje situacije pri kojim su lokalni lovci na blago iskopavali različite lokalitete tražeći starine. Jednu od takvih situacija je zabilježio na nekropoli u blizini mjesta Crkvine: *i tako ploču grobnu odvalit, i tražit u grobu novce, šćineć neuki narod, dasu pod mašatim novci ukopani. Ali srićom nisu mogli u noći kriomice ništa uradit, ter su se opet zavraćali, i ispod ploče rovíli u dubinu grob rećeni...* Na dva druga stećka križi su izrizani, a opet mašata 2. kraj puta satervenasu maljim sa svojim grobnim pločam i isti grobovi kopati su tražeć novce ludi,

i lakomi ljudi.¹¹⁹ Drugom prilikom, fra Lozić opisuje događaj iz 1855. godine kada je stanoviti Muhamed-beg Firdusović, iz mjesta Lištani, zajedno sa svojim slugama i kmetovima iskopavao rimske grobnice i ruševine starog grada: *Muhamed-beg Firdusović podgovoren od svojih kmeta Lištančana, i svojih sluga, naredi kmetim odgerćat zemlju sa zidina, i kopat medju zidinam u dubinu, 1855. god. misleć naći tude blago nebrojeno ukopano ... Razore svod, u svodu oko groba izrazbijaju stupiće oble kamenite, nadgrobni lipo otesani s jedne strane kamen dojni okernje ... Otvoriv grob u njem najdu cranium hominis, at aliud minus puerile, i kraj dviju rećenih tikava oblu kotlušicu s poklopcom...*¹²⁰ Slične podatke fra Lozić donosi i iz mjesta Vašarovine u blizi Livna: *namiralisu se na starinske plemenite u zemlji mloge grobove od kamena višto srizane, koje otvarajuć, lakome ruke, hiteći jedan mimo drugoga, izrazbijalisu nadgrobne ploče s pismom izpunjene starinskim misleć rudes et crudi homines, da će naći zlato, i srebro unutra ... U jednom su grobu našli prija trijest, i više godina, lampadem perpetuo ardentem vitream ... U istom mistu našlisu na jednoj ploči izrizane dvoje dice stojeće ufatilo se za ruke obučene*.¹²¹ Tokom 1864. godine, bilježi fra Lozić, u mjestu Kablići je prilikom oranja otkriven grob koji je odmah iskopan: *u njivi zapnemu plug u grob, doterću Cere Bezi oružani odkopaju plemeniti grob s-Rajom, razbiju nadgrobnu ploču s Pismom starinskim izpisanu. Poslim opet su cruda gens otvorili grobove plemenito zaklopljene, i oklo-*

¹¹⁶ Petrinec/Šeparević/Vrdoljak 1999, 12.

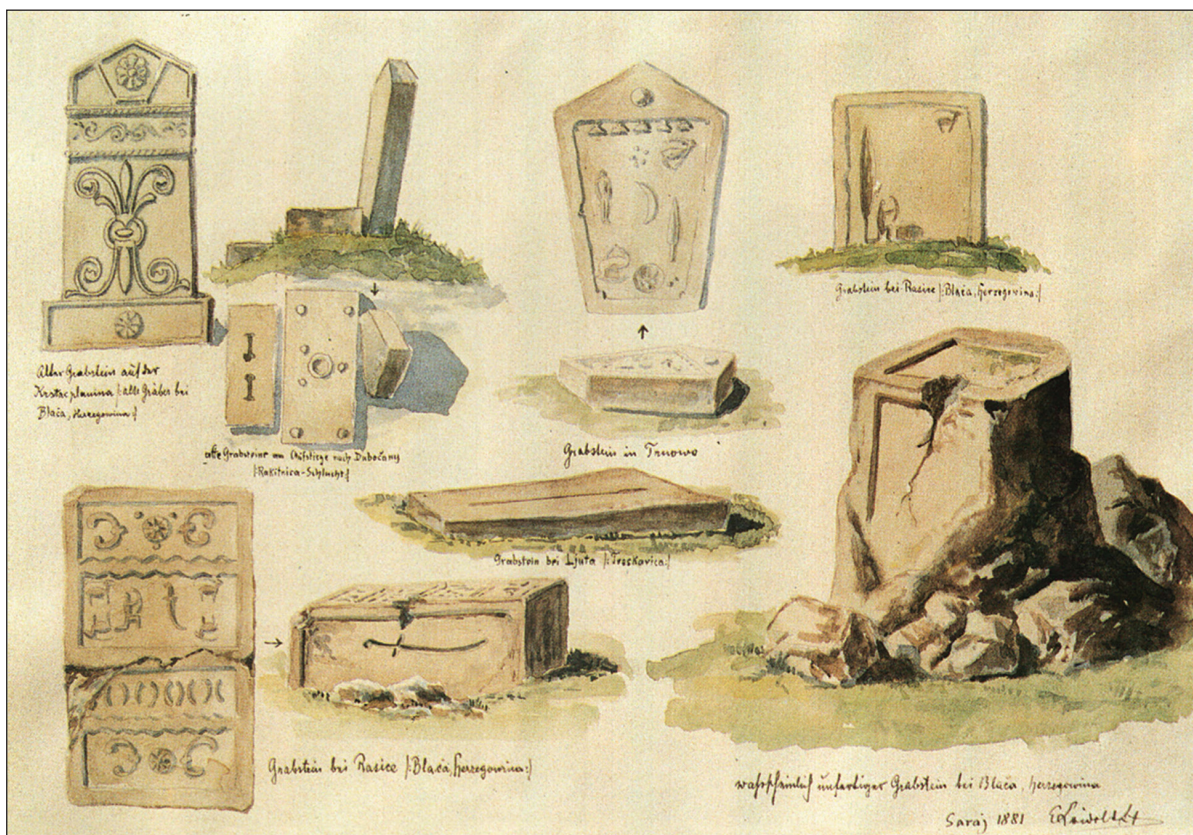
¹¹⁷ Manderalo 1992, 26.

¹¹⁸ Lozić 1992, 52-53.

¹¹⁹ Isto, 56.

¹²⁰ Isto, 66.

¹²¹ Isto, 75.

Sl. 9. Stećci i nadgrobne ploče iz Bosne i Hercegovine. (Po: Loidolt 1999.)

pljene spločam otesanim.¹²² Kao u Crkvinama, fra Lozić bilježi da su tokom 1864. godine vršena iskopavanja nekropole u Glamoču: Lani 1864. opet su kopali turci, i Raja s-bedre izpod ploče u dubinu, ter se u dubini namire na svedenu s kamenom kriptu, provale svod povelik, i u istom ugledaju mlogo ljudski kosti, ugljenja, i pepela na misto novaca što su tražili onde.¹²³ Međutim, nisu sva iskopavanja čak ni u tom periodu završavala na isti način, te tako fra Lozić bilježi da je stanoviti Ramanbeg Firdusović: Ploču digo, i grob plemeniti veliki otvorijo, i u istom našo sa seljanim kmetim kosti ljudske strahovite duljine, i debljine, pak opet zatvorio grob, i ploču istu metno na grob.¹²⁴ S druge strane, učenje fra Lovre Karaule nije uvijek imalo jednakog efekta kao na fra Lozića i njegovu svijest o značaju očuvanja materijalnih ostataka te on navodi kako su pojedinci kao fra Andjeo Glavočević pri izgradnjama često koristili staro kamenje iz nekropola: Još je ovaki bilo, imaji i

sad, i znam jih, Fratarah, koisu iz nemarnosti, i neznanstva kvarili starodavne s različitim izrizanim zlamenjim mašate, ploče grobne, i bedrenjače grobja, i zidali u svoje zgrade svakovrsne.¹²⁵

Potvrda situacije koju u svom djelu opisuje fra Grgo Lozić se može pronaći u djelu znamenitog fra Ivana Franje Jukića, koji je poznat prvenstveno po svojoj Molbi u kojoj se obraćao širokoj javnosti da se pronađene starine ne prodaju strancima, kao i po svojoj težnji za početkom Bosanske Muzeu. Slično Jukićevoj ideji je djelovao i fra Anđeo Nuić koji također naglašavao potrebu za osnivanjem Muzeja upravo iz razloga da bi se brojni artefakti i bogatstva, koja naša domovina u velikom mnoštvu ima¹²⁶ smjestili i očuvali, kao što je zagovarao i sam Jukić. Pored ovoga, Jukić izvještava direktno o tome gdje je nestajalo blago otkrivano u fra Lozićevim opisima. Tako na jednom mjestu, konkretno u svojoj Molbi, Jukić govori da se novci, kamenje, pečati i t. d. nalaze i

¹²² Isto, 77.

¹²³ Lozić 1992, 69.

¹²⁴ Isto, 69.

¹²⁵ Isto, 68.

¹²⁶ Nikić 1985, 8.

pohlepnim inostrancim u malu cieniu prodaju!¹²⁷ Kao primjer Jukić navodi slučaj fra Andrije Sunarića koji je poklonio neki prsten francuskom konzulu Davidu koji ga je kasnije prodao za pola miliona franaka. Navodi se također i biskup Augustin Miletić koji je više stotinah zlatnih, srebrnih i tučenih novacah gèrčkih, rimskih i slavenskih, dragog kamenja i t. d. bio je sakupio, koje je više od miliona vrijedilo, pa u dvaput poslo magjarskomu Consiliu.¹²⁸ Upravo iz ovih razloga, kako sam Jukić navodi, bio je potaknut na ideju prikupljanja kolekcije sa čijim formiranjem se nadao Bosanskomu Muzeu,¹²⁹ 38 godina prije osnivanja Zemaljskog muzeja. Na drugom mjestu se također potvrđuje fra Lozićev opis o tome kako lokalni stanovnici širom Bosne i Hercegovine iskopavaju brojne artefakte. U tom smislu značajne podatke donosi Jukićevo pismo fra Boni Perišiću u kojem govori: Čuo sam, da ste kupili od nekakva Ramljaka, starih Bos. novacah? to mi je drago; mislim da imate više jednakih, dakle molim, za veliko prijateljstvo, da mi barem dva pošaljete ... ako možete priličnom cienom, odkupite mi i one Dubrovačke po groš ol po 60. parah.¹³⁰ Dakle, prema Jukićevom svjedočanstvu, neki Ramljak je vršio iskopavanja i svoje nalaze je preprodavao, baš kao što je o sličnim stvarima svjedočio i fra Lozić. Na drugom mjestu, u pismu Vjekoslavu Babukiću iz 1846. godine, Jukić opisuje situaciju u kojoj je na području Livna iskopano preko 500 rimskih novčića: Drugo je što vam imam napomenuti, jest, da zimus u Livnu iskopalo se je mloštvo novacah starih rimskih, od ovih meni je jih donosivano(?) preko 500. stotinah.¹³¹

Jukićevo svjedočanstvo o tome kako je fra Augustin Miletić u dva navrata slao prikupljene starine magjarskomu Consiliu potvrđuje i ljetopis fra Jake Baltića u kojem se mogu pronaći brojni navodi o iskopavanjima, očuvanju, ali i odnošenju brojnih antikviteta iz Bosne i Hercegovine tokom 128 godina koje obuhvaća njegov ljetopis. Tako za period 1829. godine i slučaj biskupa Miletića Jako Baltić navodi: Biskup Miletić, da zahvalnost ukaže Ugarim, što naše djake odhranjuju u Ugarskoj, Slavonii i Rvatskoj, poslo je na palatina mloge starine u Bosni našaste, kano novac,

prstenje i druga na kojim lipo izrizanim kipovi biše.¹³² Dakle, iz njegovog svjedočanstva se pouzdano može zaključiti da je 1829. godina terminus ante quem prije koje su vršena prikupljanja brojnih starina, od novaca do kipova. U tom smislu se spomenuta godina može pomjeriti još dublje u prošlost, sve do 1765. Godine, u kojoj fra Baltić spominje brojne starine u kreševskom manastiru i crkvi: Izgoriše oltari, figure starinske od velike umnosti i zanata, tolike paramente, i ruho crkveno, koje je čuvano i nabavljano za četiri vika od svih krajeva.¹³³ Iako nije jasno o kakvim figurama starinskim se tačno radilo, Baltić ipak u okviru nestalog ruha crkvenog govori o četiri vijeka čuvanja starina u manastiru Kreševo. Nešto kasnije, po njegovom navodu, 1779. godine je fra Marko Dobretić u istom Kreševu otvorio grobove dva biskupa, Mate Delivića i Mariana Bogdanovića: zato htjede vidjeti, odkud učini otvoriti grobnicu u kojoj najde dva sanduka jedan na drugog metnuta ... S ovom prigodom otvori rečene sanduke i priglada tilesa u njima i najde jezik biskupa Delivića čitav i nestrnut.¹³⁴ Fra Baltić na detaljan način opisuje i drugi događaj iz 1834. godine kada je iz Bosne i Hercegovine poslana određena količina novaca na ruke palatina Jozipa: Na 8. prosinca naši oci da bi se zahvalnim ukazali Ugarim, što naše djake primaju, poslali su u museum ugarsko u Pešti starih novaca i kamenja, na kojim lipo i krasno urizanim biše starinski idolski bogovi i kipovi, koje najviše skupljo biskup Mileta. Novci bakreni numero 128, srebrnih numero 99, zlatnih numero 5, kamenja numero 14, novaca starinskih turskih numero 14.¹³⁵ Međutim, prema fra Baltićevim opisima se može, slično kao i u slučaju pisanja fra Lozića, zaključiti da su pored kolekcija u okvirima manastira i crkava postojale i privatne kolekcije u posjedu različitih imućnih pripadnika islamske vjere. Jedan od takvih slučajeva koji ukazuju na postojanje privatnih kolekcija je opis fra Baltića u kojem je stanoviti Omer-paša zarobio Tuzla-pašu: Ovde je veliko blago Omer-paša našo, jer u Bosni ne biše bogatijeg odžaka od Tuzla-paše. Ovdi je moro Omer-paša naći mlogo starine; ovo je bila najstarija obitelj plemića bosanskih Altomanovića. Glas je u Bosni bijo, da je tri kace

¹²⁷ Jukić 1973, II, 159.

¹²⁸ Isto, 159.

¹²⁹ Isto, 159.

¹³⁰ Isto, III, 135.

¹³¹ Isto, 172.

¹³² Baltić 1991, 79-80.

¹³³ Isto, 29.

¹³⁴ Isto, 56.

¹³⁵ Isto, 86.

blaga našo.¹³⁶ Iako nije jasno o kakvom se blagu radilo, na osnovu činjenice da fra Baltić govori o mlogo starine može se pretpostaviti postojanje neke srednjovjekovne kolekcije, kakve nisu bile rijetke ni u svakom manastiru u Bosni i Hercegovini: *U manastiru fojničkom bilo je mlogo oružja od starina, tako i u drugim manastirim. Vidio sam sabalja u fojničkom manastiru koji bi se dale saviti ko pucanj.*¹³⁷ Da su privatne kolekcije zaista postojale fra Baltić potvrđuje i u svome opisu iz 1857. godine gdje navodi primjer otkrića jedne sablje: *našo sjekući kamenje, niki Petar Mrkonjić iz sela Čukala, u grobnici sablju lipu, koju je vezir bosanski sebi uzeo. Ovo je povoda dalo te se je ovo groblje prikopalo.*¹³⁸ Iz ovog opisa se jasno razaznaje široko raširena pojava potrage za blagom u koju se kretalo odmah po otkriću nekog slučajnog nalaza kao što je bila spomenuta sablja. Ovo fra Baltić potvrđuje na druga dva mjesta u svome opisu. Na prvom je riječ o *Turčinu Smailu*, kadiji, koji je 1862. godine pronašao epigrafski natpis te pozvao fra Baltića da mu ga protumači i pri tome fra Jako Baltić komentira Smailovo ponašanje: *Turci misle da ima u Bosni mlogo blaga zakopano i da mi fratri znamo iz pisma, što i mlogi krstjani viruju.*¹³⁹ Dakle, fra Baltić je u svom komentaru potpuno jasan, mišljenje o zakopanom blagu, pa i potraga za njim, bilo je rašireno u širokim narodnim slojevima, bez obzira bili to *turci* ili *krstjani*. Svijest o ovome je bila toliko raširena da je ponekada zajedno sa običnim narodom u iskopavanjima učestvovala i vojska: *Ovog su zidova većim dilom čitavi bilo do god. 1842. Ove godine glasoviti, rad svojih zloća, Adži Ali-paša, onda bivši mirialaj vojnički, skupivši narod iz obližnjih okolica i jedan dijo svojih vojnika, zidine struši zato što se je govorilo, da ovde ima veliko blago od Kaura skriveno (Kaure zovu Bošnjaci Turci stare Bošnjake, i sve zatim što nije Turčin i caru turskom podložno). Kopajući ovde namirili su se na jednu sobu pod zemljom u kojoj su našli oružja i mlogo vilica i žlica, niki srebrenih, i zrnja topčenihi...*¹⁴⁰ Ni ova gradina između sela Miletici i Zagrađe nije izuzetak te su na sličan način iskopavani gradovi iznad sela Mošunja i Gornje Večeričke: *Slična ovim ima stari grad jedan na*

*visu svrha sela Mošunja, a drugi svrha sela Gornje Večeričke, ovog zove narod Škaf, ali obadva čestim prikopavanjem, tražeći blaga, porušeni.*¹⁴¹

Ako je već spomenuta bitka kod Sedana, koja je 1870. godine zapečatila sudbinu najvećeg arheološkog entuzijaste svoga vremena, Napoleona III, jedan od presudnih trenutaka u prerastanju arheologije antikvarizma u znanstvenu arheologiju, nakon čega se u arheološkom svijetu za razliku od francuskog *savant* pojavljuje njemački termin *Wissenschaft*,¹⁴² onda je potpuno opravdana konstatacija da se sva ranija arheološka istraživanja u Evropi mogu smatrati djelovanjem različitih antikvara i različitih udruženja kao što su bili *Dilettanti*. U odnosu prema ovome, svjedocanstva spomenutih putopisaca ili domaćih savremenika ukazuju na činjenicu da se prostor tadašnjeg bosanskog ejaleta/vilajeta nije znatno razlikovao od ostatka Evrope. Teško bi bilo pronaći razliku između brojnih pojedinaca ili grupa koje su na prostoru Bosne i Hercegovine tokom XIX stoljeća pokušavale doći do različitih starina u svrhu stjecanja novčane koristi i još brojnijih sličnih antikvara u Evropi, kao što su primjere u istom tom periodu bili Wolfgang Helbig (1839–1915)¹⁴³ ili Fortunato Pio (1794–1865) i njegov sin Alessandro (1823–1883).¹⁴⁴ Istovremeno, dok je tadašnja arheologija čak i u svojim krajnje znanstvenim oblicima podrazumijevala iznošenje arheoloških nalaza iz zemalja gdje su pronađeni u velike muzeje i kolekcije Evrope, otvorenim ostaje pitanje da li je u Bosni i Hercegovini, izuzev već spomenutog pisma Velikog Vezira iz 1874. Godine, postojala bilo kakva inicijativa o zaštiti arheoloških nalaza i kulturne baštine koja bi ukazala na postojanje svijesti o značaju ovih spomenika, kako kod državnih vlasti tako i u širim narodnim krugovima.

Na prostoru Osmanskog carstva, tokom XIX stoljeća, pod utjecajima različitih težnji za modernizacijom u evropskom smislu, dolazi do uspostave različitih kulturnih institucija, objave zakona i reformi obrazovnog sistema. Jedan od prvih pokušaja reformi se može povezati s uspostavom *Mecma-i esliha-I atika ve mecma-i asar-i atika* ili Muzeja antikviteta, 1846/7. godine kojeg

¹³⁶ Isto, 160.

¹³⁷ Baltić 1991, 169.

¹³⁸ Isto, 195.

¹³⁹ Isto, 195.

¹⁴⁰ Isto, 195–196.

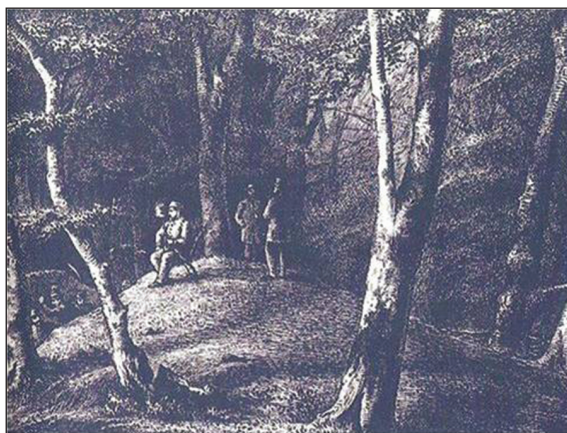
¹⁴¹ Isto, 196.

¹⁴² Dyson 2006, 89.

¹⁴³ Isto, 100.

¹⁴⁴ Isto, 105.

je u crkvi Svete Irene¹⁴⁵ osnovao Ahmet Fethi Paša.¹⁴⁶ Smješten izvan Topkapi palate, ovaj Muzej je egzistirao u skromnim uvjetima sve do otvaranja *Müze-i Hümayun* ili Carskog muzeja krajem 60-ih godina XIX stoljeća. Važnu ulogu pri pre-rastanju *Mecma-i esliha-I atika ve mecma-i asar-i atika* u *Müze-i Hümayun* je imala činjenica da je Carstvo još uvijek kontroliralo Bliski Istok i veći dio Balkana, te je na osnovu toga kolekcija Muzeja antikviteta rapidno rasla,¹⁴⁷ što implicira da je određeni broj arheoloških nalaza i iz Bosne i Hercegovine odlazio u zbirku ovog muzeja. Ova kolekcija je poslužila kao temelj na osnovu kojeg je novoformirani *Müze-i Hümayun* otpočeo sa svojim radom na istoj lokaciji kao i njegov prethodnik. Svrha ovog, novog Carskog muzeja bila je prikupljanje materijalnih artefakata ne samo iz područja Istanbula, već i iz cijelog Carstva. Muzej je kao institucija trebao participirati u internacionalnim odnosima kroz navodno univerzalnu arheološku znanost kao elitni segment kulture. Istovremeno, jedan od zadataka novog muzeja je bio prikazivanje jednakosti osmanskog modernizma s drugim evropskim nacijama.¹⁴⁸ Edukacijski segment se kroz pažljivo organizirane postavke uglavnom odnosio na osmansku elitu i strane turiste. Prvi koraci ka konsolidaciji u upravljanju antikvitetima su poduzeti od strane Safvet-paše, tadašnjeg *ministra obrazovanja*, pod čiju upravu je veliki vezir Ali-paša stavio novoformirani *Müze-i Hümayun*.¹⁴⁹ Prvim direktorom je imenovan E. Goold kojeg je u periodu od 1872. do 1881. godine naslijedio P. A. Dethier. Iste godine kada je veliki vezir Ali-paša transformirao Muzej antikviteta u *Müze-i Hümayun*, tačnije 1869. godine, ministar obrazovanja Safvet-paša je izdao službeni nalog svim guvernerima provincija da obavljaju prikupljanje i slanje antikviteta u prijestolnicu, istovremeno navodeći šta se pod njima podrazumijevalo:¹⁵⁰ *a grave in the form of a lid made of stone and a sarcophagus surrounded with writing and also images of people and animals made of stone*.¹⁵¹ Također, Safvet-paša je predložio i jasne upute za slanje

Sl. 10. Frederick VII prilikom iskopavanja tumula brončanog doba iz Skodsborga 1863. godine.
(Po: Mohen i Eluère, 1999.)

objekata te preporučuje da osoba koja objekt priprema za slanje zabilježi njegovo trenutno stanje, lokaciju pronalaska i vrijednost.¹⁵² Ova odredba Safvet-paše iz 1869. godine, s obzirom na to da je bila inspirirana već postojećim interesom za antikvitete širom Carstva,¹⁵³ indirektno potvrđuje da je određeni broj nalaza iz provincija i ranije prebacivan u Muzej antikviteta. Isti zahtjev upraviteljima provincija Safvet-paša je poslao ponovo godinu dana kasnije, 1870. godine od kada je u Istanbul počela pristizati veća količina nalaza.¹⁵⁴ Pod upravom stranih direktora, *Müze-i Hümayun* je imao vodeću ulogu u razvoju arheoloških studija, a u krajnjoj instanci njegov razvoj je doveo do spomenute regulative o antikvitetima (*Asar-i Atika Nizamnamesi*) iz 1874. godine.¹⁵⁵ Ova regulativa je podrazumijevala stavljanje svih iskopavanja unutar Carstva pod kontrolu Ministarstva za obrazovanje. Strani istraživači nisu mogli iznositi nalaze nekontrolirano van države i prema odabiru muzejskih stručnjaka su morali ostaviti najbolju trećinu Carskom muzeju.

Za razliku od ove zakonske regulative koja, kako je već spomenuto, u Bosni i Hercegovini nije uspješno zaživjela, nalozi Safvet-paše upraviteljima provincija su na prostoru Bosne i Hercegovine pouzdano doživjeli veću implementaciju. Razloga za ovakvu pretpostavku ima više, ali se među najznačajnijim izdvaja činjenica da

¹⁴⁵ Shaw i Shaw 2002, 111.

¹⁴⁶ Shaw 2007, 256.

¹⁴⁷ Özdoğan 2002, 114.

¹⁴⁸ Shoup 2008, 115.

¹⁴⁹ Shaw 2007, 256.

¹⁵⁰ Isto, 256; Shoup 2008, 115.

¹⁵¹ Shaw 2003, 85.

¹⁵² Isto, 86.

¹⁵³ Isto, 85.

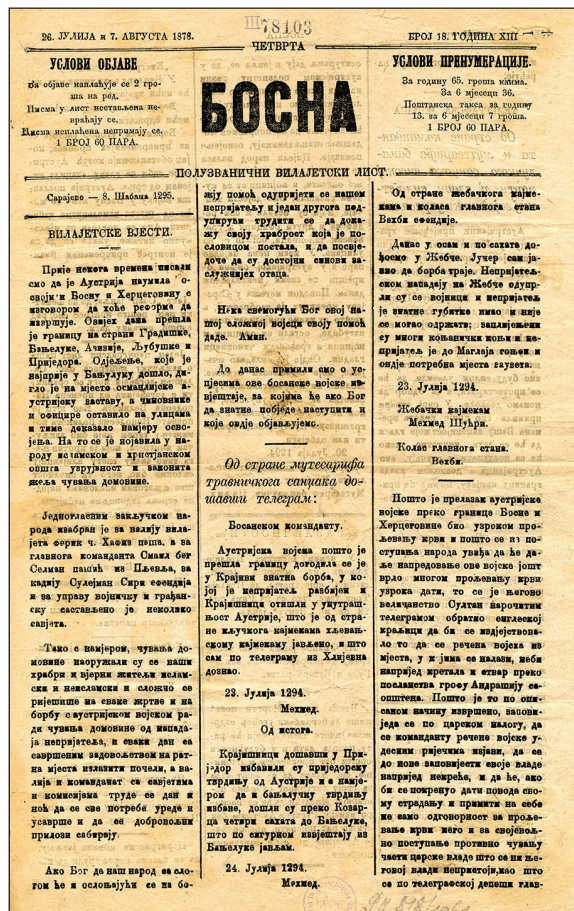
¹⁵⁴ Isto, 86.

¹⁵⁵ Shaw i Shaw 2002, 111.

s arheološkim zbivanjima i na lokalnom i na širem, Carskom nivou. Svijest javnosti je vidljiva i kroz događaje koji su objavljeni u istom listu iz 1870. godine. Mazbata (zapisnik) sa Vilajetske skupštine iz broja 206 od 30. sefera 1287. godine (19. i 31. maja 1870) govori o tome kako su zastupnici iz Hercegovine tražili izgradnju novog mosta preko Neretve da bi se smanjenjem saobraćaja zaštitio stari most u Mostaru.¹⁶⁶ Da se ovdje nije radilo samo o *mrtvom slovu* na papiru govori u prilog činjenica da je izgradnja novog mosta ubrzo pokrenuta, ali je zbog prekida uslijed ustanka 1875. okončana tek 1882. godine.¹⁶⁷

Na kraju, potrebno je naglasiti i činjenicu da list *Bosna* donosi i jedan od najznačajnijih podataka o zaštiti spomenika i upravljanju arheološkim iskopavanjima. Ako je spomenuta odredba iz 1874. godine ostala neprimijenjena ili, što je već prethodno pretpostavljeno, ako je odredba Safvet-paše primijenjena samo parcijalno, to ne može biti slučaj i s odredbom Vilajetske vlade iz 1869. godine. Upravo u listu *Bosna* je te godine, 17. februara – 1. marta 1869. (mjeseca šewala 1285. godine) objavljen poseban zakon pod nazivom: *Zakon o prikupljanju, istraživanju i čuvanju starina* koji je o ovoj problematici sadržavao *sedam paragrafa*.¹⁶⁸ Ovih sedam paragrafa zakona iz 1869. godine se smatra prvim zakonom na tlu Bosne i Hercegovine kojim se reguliraju arheološka iskopavanja i muzejska djelatnost.¹⁶⁹ Uz njega je moguće povezati nekoliko značajnih činjenica kao što je ta da sličan zakon o zaštiti Francuska donosi 1834, Pruska 1843, Rusija 1859, a Austrija tek 1873. godine.¹⁷⁰ Osmansko carstvo se ovim evropskim zemljama priključuje spomenutom odredbom velikog vezira iz 1874. godine. Međutim, druga bitna činjenica je upravo to da *Bosna i Hercegovina*, tačnije, Vilajetska vlada ovaj zakon donosi samostalno bez obzira na centar u Istanbulu, četiri godine prije Austro-Ugarske i pet godina prije službene vlasti u Osmanskom carstvu.

Prema svemu iznesenom se može konstatirati da je na prostoru Bosne i Hercegovine postojalo znatno izraženije djelovanje antikvara nego što

Sl. 12. Časopis *Bosna* iz 1866. godine.

je to *skupljački rad pojedinaca*.¹⁷¹ Brojna svjedočanstva neumornih čuvara prošlosti, kao što su bili fra Lovro Karaula, fra Grga Lozić, fra Ivan Franjo Jukić, fra Jako Baltić ili brojni strani putopisci, govore o tome da su tadašnju Bosnu pohodili antikvari iz drugih zemalja, ali i domaći. Među njima je bilo stranih konzula i domaćih *pastira*, svi jednako zainteresirani za stjecanje neprocjenjivog blaga prošlosti. Istovremeno, o ovome su bile upoznate i oficijelne vlasti koje su donijele zakon o arheološkim iskopavanjima već 1869. Godine, dok su tokom iste decenije, pokretanjem štamparija, arheološke vijesti postale dostupne širokim narodnim krugovima, čime je njihov interes za arheološke ostatke prošlosti i *predaka* još više rastao. Ono što nije jasno, a što i dalje ostaje otvorenim pitanjem, jest problem različitih intencija moderne arheološke znanosti koja je iz različitih pobuda ili puke neupućenosti period bosanskohercegovačkog XIX stoljeća ek-

¹⁶⁶ Tafro 1956, 6.

¹⁶⁷ Isto, 6.

¹⁶⁸ *Bosna* 1869, br. 142, 4.

¹⁶⁹ Košić 2009, 17.

¹⁷⁰ Serdarević 1997, 26.

¹⁷¹ Vasilj 2011, 517-518.

skomunicirala iz arheološkog vidokruga Evrope. Moguće je pomisliti da je većina bosanskohercegovačkih arheologa XX stoljeća bila jednostavno nedovoljno zainteresirana za prošlost arheološkog razvoja na ovim prostorima, ili su pak bili isuviše koncentrirani na konkretne arheološke probleme svojih istraživanja. S druge strane, neosporno je da su brojni bosanskohercegovački arheolozi bili upućeni u značaj problematike arheološkog razvoja s obzirom na to da je već u samom začetku njene znanstvenosti to pitanje bilo snažno prisutno u okvirima arheološkog diskursa. Dovoljno svjedočanstvo o tome je poznato iz diskusije u kojoj je G. Kossinna početkom XX stoljeća M. Hoernesa nazvao *pukim opisivačem* aludirajući upravo na usku fokusiranost arheologa ka beskonačnom akumuliranju materijalnih nalaza, dok se temeljni hermeneutički principi evolutivnog procesa same arheologije ignoriraju. S druge strane, u konkretnom slučaju arheologije, čini se da ni spomenuta Stokerova poruka znanosti nije najpreciznije usmjerena. Uzmimo li se u obzir misli B. G. Trigger-a da je *većina arheoloških tradicija vjerovatno bila nacionalističke orijentacije*¹⁷² i Margarite Diaz-Andreu da su *sve arheološke tradicije bile nacionalističke ili nacionalističke u kombinaciji sa imperijalizmom i kolonijalizmom*,¹⁷³ kao i to da je arheologija od svojih najstarijih začetaka ovisna o potrebnim sredstvima za različita iskopavanja, čini se opravdanom pretpostavka da znanost, pored nemogućnosti davanja odgovora, za njega ponekada nije bila ni zainteresirana. Na ovaj način je moguće razumjeti poruku i apel Zemaljskoj vladi da znanstvenici pomognu izvršiti *naučnu okupaciju* Bosne i Hercegovine, kojom je L. Tháloczy zatvorio znameniti *Kongres evropskih arheologa i antropologa* iz 1894. godine u Sarajevu.¹⁷⁴ Na ovaj način su u svrhu *viših ciljeva* i vesternizacije najisturenije provincije Osmanskog carstva, u zaboravu prošlosti nestala brojna svjedočanstva neumornih franjevac, koji su baštinili tradicije antikvara jednako daleko u prošlost kao i sam zapad, kolijevka moderne arheologije, te brojni drugi bosanskohercegovački, siromašni i neuki lovci na blago prošlosti iz redova običnog naroda, a koji su kao i zapadni antikvari toga vreme-

na uništili ogroman broj arheoloških nalazišta. Ipak, arheolozi se opravdano mogu upitati da li je moderna metodologija arheoloških iskopavanja upravo dug bezbrojnim antikvarima iz čijih grešaka i sjećanja na njih su kasniji arheolozi učili decenijama, razvijajući nove, preciznije metode s ciljem redukcije destruktivnosti samih iskopavanja. Na kraju, možda je napredak moderne arheološke znanosti, usprkos demoniziranju antikvarizma od strane brojnih modernih arheologa, krajnji rezultat svih njegovih neuspjeha. Pretpostavi li se da su antikvari bili neuki kolekcionari, *neprijatelji i divergentni alter ego* modernih i temeljitih arheologa, dakle *nerazumni ljudi*, onda je o njima i njihovim zaslugama za razvoj moderne arheologije na svojstven način dovoljno istine rekao irski dramatičar George Bernard Shaw: *The reasonable man adapts himself to the world: the unreasonable one persists in trying to adapt the world to himself. Therefore all progress depends on the unreasonable man.*

Summary

Antiquarism of the Bosnia and Herzegovina from the Ottoman Period Antiquaries between East and West

The question about beginning of archaeology in Bosnia and Herzegovina throughout traditional archaeological discourse, used to be observed as product of Austro-Hungarian westernisation of Ottoman Bosnia. If we look deeper, and pay attention to works of early eighteenth century and further, it apparently becomes clear that something in that interpretation went wrong. It could be discussed about antiquarianism and archaeology its self, referring to interpretation of the beginning, but however that definition is unsustainable, because both existed from eighteenth century, and indisputable evidences are left in travel writers works and autochthonous population, as also in some state laws. Writing down their observations XIX century explorers and travelers as Evans, Giljferding, Baltić, Lozić, Boué, Jukić and others, left important proofs of the interest in history, existence of, so called collectors, and *in extremis*, about some excavations and researches done in eighteenth and nine-

¹⁷² Trigger, 1996, 618.

¹⁷³ Diaz-Andreu 2007, 11.

¹⁷⁴ Kapidžić 1966, 274.

teenth century in Bosnia and Herzegovina. Giljferding wrote about being convinced by the story of some *peasants* about the rock and old signs on it, so in his works he gave insight into the knowledge and awareness of those people about past and its importance. Baltić wrote about excavations in search of the treasure, where besides mere people, official army took participation in such events. On the other side Evans participated in investigations, and looked at every detail to find out and write down everything about the reviewed, and left us even his drawings. From the other side, Jukić worked and lived in Bosnia, and was among the first ones to encourage people to look after antiquities and keep it well, and tried to influence their conscience about the importance of it through his petitions, giving the idea of the foundation of the first Bosnian Museum, starting from making his own collection repurchasing antiquities. Beside this works, at the same time government was bringing different laws about the protection of antiquities and monument in Bosnia and Herzegovina. One of those was the law brought at the year 1869, consisting of 7 paragraphs about collecting, exploring and preserving antiquities, that was brought independently, 4 years before Austro-Hungarian epoch, and 5 years before the official government in Ottoman empire. Parallel to it, founding pressrooms has provided people to easily get news about archaeology, and therefore to get more familiar and interested into the subject. At the end it is still intriguing, and probably will stay unsolved, the fact about negligence of some very obvious witnesses of the existence of archaeology in Bosnia and Herzegovina, from early nineteenth century, the latest.

Literatura

- Anderson, B.* 2006, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 2006.
- Baltić, J.* 1991, *Godišnjak, od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo 1991.
- Barbanera, M.* 2000, *Les collections de moulages au XIXe siècle: étapes d'un parcours entre idéalisme, positivisme et esthétisme*, In *Les moulages de sculptures antiques et l'histoire de l'archéologie*, 57-73. Paris 2000.
- Belsey, H.* 1982, *Cameos from the Grand Tour: The Paintings of Pompeo Batoni*, *History Today*, August 1982, 46-49.
- Bosanski Vjesnik*, br. XI, XVII, XXI, Sarajevo 1866.
- Bosna*, br. 142, 17. 02 – 01. 03. 1869.
- Bosna*, br. 372, 30. 07 – 11. 08. 1873.
- Bosna*, br. 432, 23. 09 – 05. 10. 1874.
- Boué, A.* 1840, *La Turquie d'Europe: Partie ethnologique*, Paris 1840.
- Chang, K. C.* 1981, *Archaeology and Chinese History*, *World Archaeology*, Vol. 13, No. 2, *Regional Traditions of Archaeological Research I*, Taylor & Francis 1981, 156-169.
- Clarke, D.* 1978, *Analytical Archaeology*, Methuen, London 1978.
- Clark, G.* 1939, *Archaeology and Society*, London 1939.
- Coffey, G.* 2009, *The Bronze Age in Ireland (Illustrated Edition)*, London 2009.
- Collis, J.* 2003, *The European Iron Age*, London and New York 2003.
- Critoboulos*, 1954, *History of Mehmed the Conqueror*, trans. C. T. Riggs, Princeton 1954, 181-182.
- Cust, L.* 1914, *History of the Society of the Dilettanti*, London 1914.
- Čović, B.* 1988, *Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije*, *Spomenica Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1988.
- Daniel, G.* 1963, *The Idea of Prehistory*, Cleveland / New York 1963.
- Daniel, G. E.* 1967, *The origins and growth of archaeology*, Harmondsworth, Penguin, London 1967.
- Diaz-Andreu, M.* 2007, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford 2007.
- Drower, M. S.* 1995, *Flinders Petrie: A Life in Archaeology*, Wisconsin 1995.
- Dyson, L. S.* 2006, *In Pursuit of Ancient Past, A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New Haven / London 2006.
- EHCA, An Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*, ed. N. T. de Grummond, Westport / London 1996.
- Evans, A.* 1965, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.*, Sarajevo 1965.
- Giljferding, A. F.* 1972, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Sarajevo 1972.
- Gros, M.* 1996, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996.
- Gujić, K.* 1935, *Osvajač Bosne sultan Mehmed II i bosanski franjevci*, Zagreb 1935.
- Heath, T.* 1913, *Aristarchus of samos, Ancient Copernicus*, Oxford 1913.
- Ježić, S.* 1934, *Ilirska antologija: književni dokumenti hrvatskog preporoda*, Zagreb 1934.
- Jones, S.* 1997, *The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in the past and present*, London / New York 1997.
- Jukić, I. F.* 1973, *Sabrana djela I. F. Jukića*, Sarajevo 1973.
- Kapidžić, H.* 1966, *Kongres evropskih arheologa i antropologa u Sarajevu u avgustu 1894, Prilozi za ispitivanje istorije Sarajeva II*, Sarajevo 1966.

- Koštić, M. 2009, Bibliografija zakona i drugih pravnih akata Bosne i Hercegovine objavljenih u časopisima i novinama i štampanih u Vilajetskoj štampariji do 1878. godine, Sarajevo 2009.
- Lhuyd, E. 1707, *Archaeologia Britannica: Giving Some Account Additional to what Has Been Hitherto Publish'd, of the Languages, Histories and Customs of the Original Inhabitants of Great Britain*, Oxford 1707.
- Loidolt, E. 1999, u: Krzović, I. 1999, *Akvareli iz Bosne i Hercegovine – Aquarelles from Bosnia and Herzegovina 1880-1882.*, Sarajevo, 1999.
- Lozić, G. 1992, *Adnotationes variae – Raznovrsne bilješke*, u: Mandžeralo, S. 1992, *Ložićev ilirski san, "Adnotationes variae – Različite bilješke" fra Grge Ložića*, Split / Livno 1992.
- Maisels, C. K. 1998, *The Near East Archaeology in the "Cradle of Civilization"*, London / New York 1998.
- Mandžeralo, S. 1992, *Ložićev ilirski san, "Adnotationes variae – Različite bilješke" fra Grge Ložića*, Split / Livno 1992.
- Mees, B. 2008, *The Science of the Swastika*, Budapest / New York 2008.
- Memija, M. 1996, *Bosanski vjesnici, počeci štampe kod bosanskih muslimana*, Sarajevo 1996.
- Meserve, M. 2008, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Cambridge, Massachusetts and London, England 2008.
- Michaelis, A. 1908, *A century of archaeological discoveries*, London 1908.
- Mohen, J. P. / Eluère, C. 2000, *The Bronze Age in Europe*, New York 2000.
- Murray, T. 2001, *Encyclopedia of archaeology: History and discoveries*, ABC-CLIO 2001.
- Murray, T. 2007, *Milestones in Archaeology, A Chronological Encyclopedia*, Santa Barbara, California Denver, Colorado Oxford, England 2007.
- Nikić, A. 1985, *Muzej franjevačkog samostana Humac (1884-1984)*, u: 100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985, 7-15.
- Novaković, P. 2003, *Osvajanje prostora. Razvoj prostorske in krajske arheologije*, Ljubljana 2003.
- Özdoğan, M. 2002, *Ideology and archaeology in Turkey. Archaeology Under Fire, Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, London 2002.
- Pèlerin, C. 1861, *L'Herzégovine et le pont de Mostar*, Gêrôld, Vienne 1861.
- Petrinec, M. / Šeparović, T. / Vrdoljak, B. M. 1999, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.
- Piggot, S. 1985, *William Stukeley: An Eighteenth-Century Antiquary*, Thames and Hudson 1985.
- Pribojević, V. 1951, *De origine successibusque Slavorum, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU) 1951.*
- Rebay-Salisbury, K. C. 2011, *Thoughts in Circles: Kulturkreislehre as a Hidden Paradigm in Past and Present Archaeological Interpretations, Investigating Archaeological Cultures, Material Culture, Variability, and Transmission*, Springer / New York / Dordrecht / Heidelberg / London 2011.
- Ridley, R. T. 1992, *The Eagle and the Spade*, Cambridge 1992.
- Riede, F. 2011, *Steps Towards Operationalising an Evolutionary Archaeological Definition of Culture, Investigating Archaeological Cultures, Material Culture, Variability, and Transmission*, Springer / New York / Dordrecht / Heidelberg / London 2011.
- Rydberg, V. 1887, *Teutonic Mythology*, Stockholm 1887.
- Schnapp, A. 1982, 1982, *Archéologie et la tradition académique en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles, Annales, Économies, Sociétés, Civilisations 37, 760-77.*
- Schwoebel, R. 1967, *The shadow of the crescent: the Renaissance image of the Turk, 1453-1517*, St. Martin's Press New York 1967.
- Serdarević, M. 1997, *Pravna zaštita kulturno-historijskog naslijeđa u BiH s posebnim osvrtom na staro urbano jezgro Sarajeva (Nastajanje, očuvanje, destrukcija)*, Sarajevo 1997.
- Shanks, M. 1992, *Experiencing the Past, On the character of archaeology*, London / New York 1992.
- Shanks, M. 1997, *Classical Archaeology of Greece, Experiences of the discipline*, London / New York 1997.
- Shaw, S. J. / Shaw, E. K. 2002, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge 2002.
- Shaw, W. M. K. 2003, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, London 2003.
- Shaw, W. 2007, *Museums and Narratives of Display from the Late Ottoman Empire to the Turkish Republic*, u: Muqarnas, *An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, History and Ideology: Architectural Heritage of the "Lands of Rum"*, Leiden 2007.
- Shoup, D. D. 2008, *Monuments, Materiality, and Meaning in the Classical Archaeology of Anatolia*, ProQuest 2008.
- Skarić, V. 1937, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije*, Sarajevo 1937.
- Sklenář, K. 1983, *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years*, New York 1983.
- Springer, C. 1987, *The Marble Wilderness*, Cambridge 1987.
- Stoker, B. 1897, *Dracula*, New York 1897.

- Stoklund, B.* 2001, *Ethnologia Europaea*, Museum Tusculanum Press 2001.
- Šamić, M.* 1981, Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj, Sarajevo 1981.
- Šidak, J.* 1959, Slavenska ideja u hrvatskom misaonom razvitku. Juraj Križanić i Pavao Ritter-Vitezović, Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959.
- Tafro, D.* 1956, Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945., Naše starine, Knjiga III, Sarajevo 1956.
- Trigger, B. G.* 1989, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge 1989.
- Tukidid*, *Povijest Peloponeskog rata*, Zagreb 1957.
- Vasilj, S.* 2011, Arheologija i arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austrougarske uprave, Zbornik radova: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011.
- Vešara, P.* 1972, Fojnički grbovnik, Sarajevo 1972.
- Ziegert, H.* 2002, *Archaeology as History: From Former Environment and Behaviour to Discovery, Excavation and Documentation of Traces and Analyses to the Final Reconstruction of History*, Hamburg 2002.